

Міністерство освіти і науки України
Національний університет “Києво-Могилянська академія”
Факультет гуманітарних наук
Кафедра історії

Магістерська робота

Освітній рівень – магістр

на тему: «Історики та нацистська влада в Києві: моделі поведінки»

Виконала: студентка 2-го року навчання,
спеціальності: 032 «Історія та археологія»

Освітньо-наукової програми «Історія»

Войтенко Віталіна Сергіївна

Науковий керівник: Хом’як Оксана Володимирівна,
кандидат історичних наук

Рецензент: Романенко Тетяна Василівна,
кандидат історичних наук

Магістерська робота

захищена з оцінкою _____

Секретар ЕК _____

“ _____ ” _____ 2022 р.

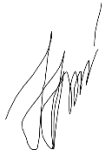
Київ — 2024

Декларація академічної доброчесності

студентки НаУКМА

Я, Войтенко Віталіна Сергіївна, студентка 2-го р. н. факультету гуманітарних наук, спеціальності: 032 “Історія та археологія” адреса електронної пошти: v.voitenko@ukma.edu.ua підтверджую, що написана мною кваліфікаційна/магістерська робота на тему «Історики та нацистська влада в Києві: моделі поведінки» відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень, передбачених пунктами 3.1.1- 3.1.6 Положення про академічну доброчесність здобувачів НаУКМА від 07.03.2018 року, зі змістом якого ознайомена;

- підтверджую, що надана мною електронна версія роботи є остаточною і готовою до перевірки;
- згодна на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності, у будь- який спосіб, у тому числі порівняння змісту роботи та формування звіту подібності за допомогою електронної системи StrikePlagiarism.
- даю згоду на архівування моєї роботи в репозитаріях та базах даних університету для порівняння цієї та майбутніх робіт.

АНОТАЦІЯ

магістерської роботи

Тема: «Історики та нацистська влада в Києві: моделі поведінки»

Автор: студентка 2-го р. н. другого (магістерського) рівня вищої освіти, спеціальності 032 «Історія та археологія» освітньо-наукової програми «Історія»

Науковий керівник: кандидат історичних наук Хом'як Оксана Володимирівна

Захищена: " ____ " _____ 2024 р.

У роботі розглянуто особливості життя та праці істориків, що перебували в окупованому нацистами Києві. Авторкою висвітлені причини співпраці істориків з німецькою владою та Оперативним Штабом Розенберга, одна з робочих груп якого розгорнула широку діяльність по контролю та конфіскації культурних цінностей з музеїв, бібліотек та архівів. Німецькомовні джерела дозволили глибше розглянути внутрішні зв'язки між запитамі окупантів та мотивацією окупованих брати участь у розробках наукових тем, що легалізували нацистське панування на Сході. Робота складається з трьох розділів (восьми підрозділів), висновків, списку джерел та літератури і додатків. Перший розділ присвячений контексту, в якому перебувала історія та історики як у Третньому Райху, так і в СРСР напередодні Другої світової війни, що безпосередньо впливало на становище істориків у Києві, їхню поведінку та можливості до взаємодії з науковими установами Третього Райху. Другий розділ висвітлює обставини евакуації та мобілізації, що спричинили перебування науковців у Києві та діяльність істориків в умовах обмежень, спричинених жорстокою нацистською політикою. У розділі також проаналізовані політичні лояльності та опортунізм істориків в умовах зміни комуністичного режиму на нацистський. Третій розділ присвячений вибору істориків залишитися у Радянському Союзі чи на еміграції, вибірковому

правосудді радянської влади щодо людей, які перебували під окупацією. У додатках містяться документи та ілюстрація для доповнення тексту роботи.

Ключові слова: історики, колабораціонізм, нацистська окупація Києва, Друга світова війна.

Зміст

Перелік умовних скорочень	2
Вступ.....	3
Розділ 1. Історична наука в СРСР та в Третньому Райху	7
1.1. Становище історичної науки в УРСР напередодні та на початку Другої світової війни	7
1.2. Історія на службі нацистської влади	16
Розділ 2. Становище істориків Києва під окупацією (1941—1943).....	25
2.1. Початок німецько-радянської війни у Києві: евакуація та мобілізація (червень — вересень 1941 року).....	25
2.2. Час невизначених сподівань (вересень — грудень 1941).....	33
2.3. Форми діяльності істориків (1942 — 1943).....	46
2.4. Політичні лояльності та колабораціонізм	69
Розділ 3. Історики після вигнання нацистів	84
3.1. Питання вибору: евакуюватись чи залишитись.....	84
3.2. Післявоєнні долі істориків	91
Висновки	96
Список використаних джерел і літератури.....	99
Додатки.....	112

Перелік умовних скорочень

АН УРСР — Академія наук Української Радянської Соціалістичної Республіки

ВУАМЛІН — Всеукраїнська асоціація марксистсько-ленінських інститутів

ВУАН — Всеукраїнська академія наук

ГРГ — Головна робоча група

КМУ — Київська міська управа

МАПД — Музей-архів переходової доби

НСДАП — Націонал-соціалістична робітничка партія Німеччини

НТШ — Наукове товариство ім. Т. Шевченка

ОУН — Організація українських націоналістів

ОШР — Оперативний Штаб Розенберга

РГ — Робоча група

РСЧА — Робітничо-Селянська Червона Армія

СД — Служба безпеки

УАН — Українська академія наук

Вступ

Наталія Полонська-Василенко, описуючи умови життя та праці в окупованому нацистами Києві зазначила, що «є певна свобода від “науки”».¹ Трактувати цю цитату можна з різних боків: і як використання науки з метою використання її в ідеологічних цілях, і як неможливість працювати та розвиватися науковцям у виснаженому війною та жорстокою нацистською політикою місті.

Інструменталізація історичної науки та її використання для досягнення політичних цілей є яскравою характеристикою розвитку історії у ХХ столітті. Тоталітарні режими, що виникали та зникали, намагались підкорити матеріальні та нематеріальні цінності народів з метою легітимізації своєї влади та формування нових порядків. Хоча використання ідеологічних наративів, що нібито опираються на історичні факти, явище не нове і досліджене на багатьох прикладах світової історії, історії власне людей, що пишуть історію, зважаючи на оточуючі обставини, часто беруться до уваги лише у окремих випадках, без спроби концептуалізації досвіду професійної діяльності в часи суспільних змін та криз. У сучасних дослідженнях Другої світової війни все частіше історики звертають увагу на різноманіття національних, гендерних, культурних, професійних категорій, що трансформувалися відповідно до вимог часу. Питання співпраці науковців, як важливої частини інтелігенції, з окупантом залишається складним та важливим питанням сьогодення, що і обумовлює **актуальність** даної роботи.

Метою роботи є дослідження життя київських вчених-істориків під час нацистської окупації міста Києва.

Для досягнення мети нам необхідно виконати наступні **завдання**:

1. Висвітлити характер становища історичної науки напередодні та на початку Другої світової війни у Радянському Союзі та у Третньому Райху.

---

¹ Полонська-Василенко Н. *Спогади* / упоряд. В. Шевчук. Київ, 2011. С. 504.

2. Дослідити форми діяльності київських істориків та взаємодію з нацистською владою у окупованому Києві.
3. Прослідкувати життя істориків після 1943 року

Об'єктом дослідження є становище науковців в тоталітарних системах та способи адаптації до їхніх вимог.

Предметом є моделі поведінки істориків, що перебували у місті Києві під час нацистської окупації.

Хронологічні межі визначені роками окупації Києва нацистами (1941—1943), які за потреби будуть розширені для окреслення контексту зазначених подій.

Територіальні межі визначені адміністративним центром Київського генерального округу райхскомісаріату Україна – містом Києвом.

Методологічна база спирається на принципи аналізу та синтезу, критичного аналізу джерел, компаративної історії, просопографії та історії повсякдення. У роботі використовуватимемо підходи соціальної історії.

Історіографія теми тісно пов'язана з питанням реституції культурної спадщини, евакуйованої під час Другої світової війни. Дослідження Патриції Грімстед Кеннеді² стосувалися практичних питань реституції конфіскованих нацистським режимом цінностей на окупованих територіях та дослідження документів, що дозволяли відслідкувати їхнє переміщення та місцезнаходження. Її розвідки висвітлили імена вже забутих істориків та архівістів, що брали участь в евакуації артефактів з України.

---

² Див. наприклад: Kennedy P. G. *Trophies of War and Empire: the archival heritage of Ukraine, World War II, and the international politics of restitution*. Cambridge : Harvard Ukrainian Research Institute, 2001. 749 p.; Kennedy P. *Art and icons lost in East Prussia: the fate of German seizures from Kyiv museums*. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. 2013. Vol. 61, no. 1. P. 47—91; Кеннеді П.Г. Доля Київського центрального архіву давніх актів у Другій світовій війні: потрійна трагедія — нищення, пограбування, пропаганди. *Архіви України*. 2002. Т. 250, № 4—6. С. 46—76; Кеннеді П.Г., Боряк Г. Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни: Винищення архівів, бібліотек, музеїв. Львів : Видавничий центр "Фенікс", 1992. 120 с.

Питання діяльності київських істориків у окупованому Києві піднімалися у діаспорній історіографії після закінчення Другої світової війни та в історіографії незалежної України. На еміграції створювалися розвідки про окремих істориків, публікації мемуарної спадщини, спогади сучасників.³ Публікації документів Оперативного Штабу Розенберга та досліджень його діяльності проводять Наталія Кашеварова, Ніна Малолетова, Тетяна Себта та інші.⁴ Важливими є праці про функціонування окремих інституцій в окупованому Києві — Музею до- та ранньої історії, Музею-Архіву Переходової Доби, Крайового управління архівів, музеїв та бібліотек.⁵ Життя Києва та його інтелігенції згадувалися у монографії Карела Беркгоффа.⁶ Біографії окремих істориків — Олександра Оглоблина, Наталії Полонської-Василенко та Костя Штеппи покладені в основу монографій Ігоря Верби.⁷ Про колабораціонізм, зокрема інтелігенції, у райхскомісаріаті «Україна» та зоні військової окупації писала Валентина Шайкан.⁸

Попри наявність статей та навіть монографій, що стосувалися життя істориків у окупованому нацистами Києві, спроби концептуалізувати їхній досвід

---

³ Див. наприклад: Збірник на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина / ред. В. Омельченко. Нью-Йорк : Українська Вільна Академія Наук у США, 1977. 482 с.

⁴ Див. наприклад: Кашеварова Н., Малолетова Н. Деятельность Оперативного штаба рейхсляйтера Розенберга в оккупированной Европе в период Второй мировой войны: Справочник-указатель архивных документов из киевских собраний. Киев : НБУ им. В. И. Вернадского, 2006. 577 с.; Києво-Печерська Лавра у часи Другої світової війни: Дослідження. Документи / упоряд.: Т. Себта, Р. Качан. Київ : Видавець Олег Філюк, 2016. 1200 с.

⁵ Див. наприклад: Сорокіна С., Завальна О., Радієвська Т. Музей до- і ранньої історії у Києві (1942—1943): структура та персональний склад. *Науковий вісник Національного музею історії України. Збірник наукових праць: у двох частинах.* 2016. № 1. С. 210—229; Себта Т. Крайове управління архівів, бібліотек і музеїв при Райхскомісарі України: Історичний нарис. *Архіви України.* 2009. № 3—4. С. 111—127.

⁶ Berkhoff K. Harvest of despair: life and death in Ukraine under Nazi rule. Cambridge, 2008. 463 p.

⁷ Верба І. Життя і творчість Наталії Полонської-Василенко. Ніжин : Аспект—Поліграф, 2008. 324 с.; Верба І. Олександр Оглоблин. Київ : Поліграфічна дільниця Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 1999. 383 с.; Верба І., Самофалов М. Історик Кость Штеппа: людина, вчений, педагог. Київ : Центр пам'яткознавства НАН України, УТОПІК, 2010. 195 с.

⁸ Шайкан В. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату "Україна" і військової зони в роки Другої світової війни. Кривий Ріг : Мінерал, 2005. 451 с.

діяльності у тоталітарних режимах здійснено не було, так само як і глибшого аналізу мотивацій та поведінки, позбавлених ідеологічних шаблонів. Для розширення рамок дослідження необхідне використання різного роду джерел мемуарного характеру, а також німецькомовні джерела.

Джерела роботи включають документи з Державного архіву Київської області (ф. Р-2412), Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ф. 3206 та ф. 3676), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ф.263), Архіву Омеляна Пріцака (ф. 10), газети «Українське слово» та «Нове українське слово», еґо-джерела свідків подій.

До досліджуваної групи істориків віднесено тих осіб, що мали історичну освіту та проводили дослідження зі світової та української історії, археології, мистецтвознавства, спеціальних історичних дисциплін, були співробітниками науково-дослідних інститутів, музеїв, архівів та бібліотек, освітніх установ. Робота не ставить за мету написати історію перебування в окупації кожного історика, але описати палітру досвідів та мотивацій. Джерельна специфіка обумовлює докладніше висвітлення життя та праці окремих осіб. Термін «колабораціонізм» вживатимемо без ідеологічних нашарувань, маючи на увазі співпрацю.

Структура дослідження відповідає завданням і меті. Складається із вступу, переліку умовних скорочень, трьох розділів, вісьмох підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури та трьох додатків. Загальний обсяг роботи – 114 сторінок.

Розділ 1. Історична наука в СРСР та в Третньому Райху

Цей розділ присвячений короткій розвідці стану історичної науки в УРСР напередодні війни та на початковому її етапі (1939—1941), а також підходам до дослідження історії у нацистській Німеччині.

Поняття «автономії» науки використовують для характеризування становища будь-якої науки та її взаємин з політичними інституціями. Вперше на необхідності автономії для освітніх та наукових осередків наголошував прусський Міністр освіти Вільгельм фон Гумбольдт.⁹ Постання тоталітарних режимів у Європі стало викликом для науковців та посилило залежність вчених від ідеологічних цілей держав. Вирішальним для суспільств тоталітарних чи демократичних є інструменталізація науки, а також її контроль чи її підтримка, при цьому деякі види наукової діяльності мають більше імунітету до позанаукового впливу.¹⁰ Так як критичним для автономії є використання науки до практичних цілей держави, тому автономною вважається та наука, на розвиток якої вплив політичних інституцій є мінімальним — результати наукових досліджень є незалежними від політичних та ідеологічних цілей держави. Використання теоретичних та практичних надбань стосується і наук природничих, і наук суспільних, до яких звично відносять історію. Для нашого дослідження є важливим визначити автономію історичної науки у Радянському Союзі напередодні німецько-радянської війни (для окреслення обставин, які вплинули на досвід наукової роботи та світогляд київських істориків) та у Третньому Райху (щоб прослідкувати мету та підходи тих нацистських інституцій, що діяли на Східних окупованих теренах).

1.1. Становище історичної науки в УРСР напередодні та на початку Другої світової війни

---

⁹ Nybom T. The Humboldt Legacy: Reflections on the Past, Present, and Future of the European University. *Higher Education Policy*. 2003. No. 16. P. 143.

¹⁰ Hirsch W. The autonomy of science in totalitarian societies. *Social Forces*. 1961. Vol. 1, no. 40. P. 15.

У 1942 р. Олександр Довженко написав у щоденнику: «Ніхто не хотів вчитися на історичному факультеті. Посилали в примусовому плані. Професорів заарештовували майже щороку, і студенти знали, що таке історія, що історія — це паспорт на загибель. А що ж таке історія? Історія є рівнодіюча всіх духовних сил і здібностей народу».¹¹ Така оцінка історичної науки в СРСР в міжвоєнний період закріпилася в історіографії та досі є визначальною характеристикою кінця 1920-х — початку 1930-х років. Ірина Колесник, характеризуючи політику комуністичної партії щодо історії навела такі її основні елементи: підпорядкування інтелектуальної історії політичній, домінування в історіописанні редукованої форми марксизму, ієрархічну структуру (у вигляді переваг столичних істориків над периферійними чи номенклатурних над громадянськими, існування монополії наукової думки та обов'язкове посилення на авторитети) та, у випадку українських науковців, — особливий страх звинувачення у буржуазному націоналізмі, що був причиною самоцензури.¹² Проте відмітимо, що такі підходи до історії оформлювалися з часом.

Перші роки існування радянської держави для науковців характеризувалися відносною академічною свободою, що була пов'язана як з «неувагою» до історичної науки та її викладання в закладах освіти, так і слабкий урядовий контроль над науковими осередками.¹³ Багато істориків, що представляли цю добу «історіографічного буму», серед них — Наталія Полонська-Василенко, Агатангел Кримський, Михайло Грушевський, Дмитро Багалій, Володимир Пархоменко, отримали класичну імперську освіту та вже були визнаними науковцями. Молодші ж — Олександр Оглоблін, Антон Козаченко та інші здобули її в буремні роки революції, але це не завадило їм

---

¹¹ Довженко О. *Щоденникові записи* / уклад. С. Тримбач. Харків, 2015. С. 64.

¹² Колесник І. Український історик і влада: від примусу до партнерства. *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки*. 2016. № 9. С. 2.

¹³ Яремчук В. *Українська історіографія: суспільно-політична історія*. Острог, 2017. С. 113—114.

продовжувати діяльність на засадах усталеної історичної практики з імплементацією матеріалістичних підходів. Віталій Яремчук вказує, що для багатьох з тогочасних академіків був характерний вплив державницьких ідей, що виражалося у викладанні в закладах вищої освіти ідей В'ячеслава Липинського та прихильності істориків до ідей націонал-комунізму, що дозволяло використовувати теоретичну базу марксизму для дослідження національних питань.¹⁴

14 червня 1921 року постановою раднаркому УСРР Всеукраїнську академію наук визнали вищою науковою установою УСРР.¹⁵ Політика коренізації сприяла розвитку національної історії та стала поштовхом для розвідок у сфері історії України та національних меншин. У ВУАН формувався простір для студій з українознавства, провідним діячем яких був корифей історичної науки Михайло Грушевський.¹⁶ Київ, хоч і був другим науковим центром в радянській Україні, проте за кількістю українців серед наукових кадрів посідав перше місце.¹⁷

Серед іншого, у 1929 році за сприяння Дмитра Багалія була створена Комісія із вивчення соціально-економічної історії України XVIII-XIX ст. ВУАН, основними темами робіт якої були дослідження колоніальної політики щодо України, історія робітничого класу, буржуазії, промисловості. Помітними членами комісії були історики Олександр Оглоблин (заступник Багалія), Наталія Полонська-Василенко, Антон Козаченко, Віктор Романовський, Михайло Слабченко, Володимир Міяковський та інші. «П'ятирічки» поступово ставали реальністю планування роботи подібних підрозділів ВУАН, про що читаємо у листі Оглоблина до Багалія:

---

¹⁴ Там само. С. 125—127.

¹⁵ Постанова раднаркому УСРР «Статут Всеукраїнської Академії наук». *Історія Академії наук України (1919—1923). Документи і матеріали* / упоряд. В. Шмельов. Київ, 1993. С. 280.

¹⁶ Українізаційні процеси в сфері науки. «Українізація» 1920–30-х років: передумови, здобутки, уроки / ред. В. Смолій. Київ, 2003. С. 114.

¹⁷ Там само. С. 110–111.

Президія ВУАН доручили всім Комісіям до 12/Х подати п'ятирічні й деталізовані річні пляни. Ясна річ, що жодна Комісія не спроможна буде за такий короткий час завершити цю надзвичайно важливу й відповідальну роботу, а наша Комісія (адже ж половина членів Комісії працює у Харкові) й поготів.¹⁸

Несприятливі обставини — смерть Дмитра Багалія у 1932 році, звинувачення у троцькізмі та повсюдна критика тематики робіт Комісії врешті призвели до її розформування, а більшість її напрацювань так і не були опубліковані.¹⁹

Створена 1931 року Всеукраїнська асоціація марксистсько-ленінських інститутів (ВУАМЛІН) у Харкові включала шість інститутів, один з яких був представлений Інститутом історії, до якого належали секції: історії України, історії народів СРСР, історії народів Заходу, методологічний (секції ленінізму й історіографії), бібліографічний.²⁰ Невдовзі відкрилися філії у інших містах, зокрема у Києві. Відмінністю ВУАМЛІН була її відносна наукова свобода. Коли у 1936 році був створений Інститут історії АН УРСР, то він увібрав у себе організаційну та інтелектуальну структури ВУАМЛІН, наративи радянської на той момент ВУАН та залишки професорів з ліквідованого НТШ. Це створило колоритний набір спеціалістів різного профілю.²¹

Перенесення столиці УСРР з Харкова до Києва у 1934 року дозволило б сконцентрувати в Києві значну кількість істориків, що мали сподівання зреалізувати себе, проте відгомін справи про Спілку Визволення України значно звужив такі перспективи. Серед 45 осіб, що опинилися на лаві підсудних у зв'язку зі справою СБУ істориками були Сергій Єфремов, Йосип Гермайзе, Михайло

---

¹⁸ Стариков Г. Листи Олександра Оглоблина до Дмитра Багалія як джерело до історії діяльності комісії із вивчення соціально-економічної історії України XVIII—XIX ст. (1929—1934 рр.). *Сумський історико-архівний журнал*. 2010. № X—XI. С. 99.

¹⁹ Стариков Г. Діяльність комісії із вивчення соціально-економічної історії України із вивчення соціально-економічної історії України XVIII—XIX ст. (1929—1934 рр.). *Сумська старовина*. 2009. № XXVIII—XXIX. С. 54—55.

²⁰ Якубова Л. Всеукраїнська Асоціація Марксистсько-Ленінських інститутів (ВУАМЛІН). *Енциклопедія історії України* / ред. В. Смолій. Київ, 2023. Т. 1 : А—В. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Vseukrainska_asotsiatsiia (дата звернення: 24.04.2024).

²¹ Смолій В., Удод О., Ясь О. Інститут історії України НАН України: віхи інституціональної та інтелектуальної історії. *Український історичний журнал*. 2016. № 5. С. 10—11.

Слабченко. Проте суспільний резонанс створив ситуацію, коли підозри та арешти інтелігенції не змусили себе чекати. Невдовзі після створення Інституту історії АН УРСР внаслідок звинувачень у контрреволюційній діяльності були розстріляні старші наукові співробітники та перший директор інституту Арташес Сараджев (примітно, що член більшовицької партії), а до роботи в установі залучалися випускники інститутів червоної професури.²²

Дискусії на дражливі політичні та ідеологічні теми стали небажаними. До таврування істориків долучився Сталін, звинувачуючи історика, який підняв у журналі «Пролетарська Революція» «антипартійну» та «напівтроцькістську» тему:

А ви, замість того, щоб затаврувати цього новоявленого “історика” як наклепника та фальсифікатора, вплутуетесь з ним у дискусію, даєте йому трибуну. Не можу не протестувати проти розміщення у вашому журналі статті Слуцького, як статті дискусійної, тому що не можна перетворювати на предмет дискусії питання про більшовизм Леніна, питання про те, чи вів Ленін принципову непримиренну боротьбу з центризмом як відомим видом опортунізму, чи не вів її, був Ленін справжнім більшовиком чи не був таким.²³

Праця істориків в університетах підпорядковувалась нововведенням — обов’язковий «соціально-політичний мінімум», для перевірки знань викладачів у питаннях марксизму-ленінізму, чистки «ненадійних кадрів», ідеологічний добір аспірантів.²⁴

Музейні установи та їхні працівники стали ще однією мішенню радянської влади. Музейні фонди та експозиції мали відповідати засадам державної політики, а кадри, що їх адміністрували опинились під пильним наглядом. У разі опору спробам трансформації музею в суто ідеологічний простір, навіть досвідчені та знані кадри підлягали різним формам репресій —

---

²² Смолій В., Удод О., Ясь О. Інститут історії України НАН України: віхи інституціональної та інтелектуальної історії. *Український історичний журнал*. 2016. № 5. С. 10–11.

²³ Сталин И. О некоторых вопросах истории большевизма: Письмо в редакцию журнала “Пролетарская Революция”. *Marxists Internet Archive*. URL: https://www.marxists.org/russkij/stalin/t13/t13_17.htm (дата звернення: 24.04.2024).

²⁴ Яремчук В. Від «золотої доби» 1920-х до історіографічної «пустелі» 1930-х років. *Українська історіографія: суспільно-політична історія*. Острог, 2017. С. 119—120.

від звільнення до смертної кари. Вакантні місця подекуди займали особи без досвіду роботи в історичній сфері.²⁵ Петра Курінного (з 1926 року — директора Всеукраїнського музейного містечка на базі Києво-Печерської Лаври) звинувачували у «відсутності класового підходу» та «нерозумінні соціалістичного музейного будівництва».²⁶ Після його арешту та звільнення у 1933 році, музей очолювали люди без наукового багажу (Курінний з 1920-х завідував музеєм Уманщини та був членом Всеукраїнського археологічного комітету ВУАН).

На 1934 рік у буржуазному націоналізмі та контрреволюційній діяльності звинуватили та звільнили з місць роботи у музеях та відділах ВУАН більшість мистецтвознавців.²⁷ Репресивні практики включали арешти, звільнення, заборону викладання та публікацій. У полі зору радянських органів опинилися учні мистецтвознавця Данила Щербаківського, школу якого називали «петлюрівською» та «контрреволюційною». Сергія Гілярова у 1933 році посадили під арешт. Причиною такого тиску на середовище мистецтвознавців була їхня активна робота зі збереження культурних пам'яток (зокрема, релігійних) та роботи в музейницькій сфері, що як вже було зазначено, стала орієнтованою виключно на ідеологічні засади. Археолог та мистецтвознавець Микола Макаренко відмовився підписувати згоду про знесення Михайлівського собору, через що був засланий до Казані, а у 1938 року розстріляний після третього арешту у Томську.²⁸

---

²⁵ Див. детальніше: Маньковська Р. Музейні установи та музейники у період «Великого терору» (1937–1938 рр.). *Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації : До 75-річчя "Великого терору" в СРСР* : Матеріали Всеукр. наук. конф., м. Київ, 15 берез. 2012 р. Київ, 2013. С. 300–321.

²⁶ Білокінь С. Терор проти українських музейників. *Артанія*. 2011. Т. 24, № 3. С. 84.

²⁷ Січка М. Репресії проти київських мистецтвознавців у 1932–1933 рр. (за матеріалами Державного архіву міста Києва). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. 2016. № 1. С. 68.

²⁸ Макаренко Д. Макаренко Микола Омелянович. *Енциклопедія Сучасної України* / ред.: І. Дзюба, А. Жуковський, М. Железняк. Київ, 2017. URL: <https://esu.com.ua/article-60617> (дата звернення: 24.04.2024).

Згортання політики українізації призвело і до занепаду краєзнавчого руху. Віктор Прокопчук стверджує, що історичне краєзнавство заміщувалося виробничим (вивченням можливостей продукційних сил, наприклад самогоноваріння, вирощування певного сорту рослин чи розведення конкретної породи тварин), а ліквідація Українського краєзнавчого комітету та спеціалізованої періодики, разом з репресіями проти активних діячів, призвели до заідеологізованості досліджень та збіднення організаційних ініціатив.²⁹

Андрій Портнов на прикладі дніпропетровської історичної спільноти вказав на такі моделі компромісів з владою, що були характерні для академіків: намагання актуалізувати власний науковий доробок до остаточно недогматизованої марксистської ідеології (у випадку Митрофана Бречкевича та Михайла Злотнікова), ігнорування політизації своїх текстів (характерно для Володимира Пархоменка) і нейтралітет (найяскравішим прикладом є Дмитро Яворницький).³⁰ Проте будь-яка форма пошуку можливостей співпраці не виключала перспективи ув'язнення, позбавлення місця роботи та пошуку порятунку за кордоном. Флуктуації політики влади щодо окремих діячів історичної науки демонструє ставлення до Агатангела Кримського, якого відсторонили від наукової роботи на початку 1930-х (що спричинило до дуже важкого матеріального становища професора), у 1938 році запросили до Інституту мовознавства АН УРСР, а у січні 1941 року нагородили орденом Трудового Червоного Прапора.³¹

Анексія Радянським Союзом Галичини та Волині згідно з пактом Молотова-Ріббентропа відкрили нову сторінку в житті київських академіків. Хоча спілкування з львівськими колегами не припинялося протягом 1930-х

---

²⁹ Див. детальніше: Прокопчук В. Від «зоряності» – до занепаду: українське краєзнавство кінця 20-х — початку 30-х років ХХ ст. *Краєзнавство*. 2006. № 1—4. С. 40—44.

³⁰ Портнов А. *Історії істориків. Обличчя й образи української історіографії ХХ століття*. Київ, 2011. С. 36.

³¹ Павличко С. *Націоналізм, сексуальність, орієнталізм: складний світ Агатангела Кримського*. Київ, 2000. С. 38–39.

років, проте нові обставини — розширення можливостей співпраці з українізованим Львівським університетом, доступ до західних видань та піднесення ідеї загальноукраїнської єдності пожвавили діяльність істориків Києва, які після кривавих репресій обережно залучалися до оновленого кола науковців.

Ректором Львівського університету у жовтні 1939 року призначено Михайла Марченка, що до 1939 року обіймав посаду керівника секції історії доби феодалізму Інституту історії Академії наук УРСР у Києві, а також завідував кафедрою історії Київського педагогічного інституту. Відсутність наукового ступеня та низьке соціальне походження на фоні подій, що супроводжували університетське життя, викликали незадоволення місцевої, переважно польської, професури. За Марченком тягнувся довгий слід партійної роботи, проте Оля Гнатюк заперечує його лояльність до радянської влади (так само як і лояльність наступника Марченка, київського історика Георгія Биченка).³² У Львові відкрито Львівське відділення академічного Інституту історії України АН УРСР. Там мали можливість працювати історики Іван Крип'якевич, Федір Голійчук, Омелян Пріцак та інші. Також було відкрито відділення археології, літератури, лінгвістики, фольклору та економіки Академії наук СРСР. Засвідчивши свою лояльність режиму, науковці могли розраховувати на підвищення зарплатні та публікацію праць.³³ У вересні—жовтні 1939 року Інститут історії АН УРСР організував серію науково-популярних доповідей, присвячених історії Західної України, що були опубліковані в однойменному збірнику за редакції директора Інституту історії АН УРСР Сергія Белоусова та Олександра Оглоблина.³⁴ Серед статей — «Боротьба Західної України проти панської Польщі в XIII—XVII ст. (до 1645 р.)» Костя Гуслистого — учня Дмитра Яворницького, «Революційна

---

³² Гнатюк О. *Відвага і страх*. 3-тє вид. Київ, 2017. С. 160.

³³ Гриневич В. *Неприборкане різноголосся: Друга світова війна і суспільно-політичні настрої в Україні, 1939 – червень 1941 рр.* Київ – Дніпропетровськ, 2012. С. 242.

³⁴ Західна Україна / ред.: С. Белоусов, О. Оглоблин. Київ : Вид-во Акад. Наук УРСР, 1940. 136 с.

боротьба проти панського панування в Західній Україні (1920—1939 рр.)» Іллі Премислера, що з 1940 року працював в Інституті історії партії при ЦК КП(б)У, філіалі Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.

На початок німецько-радянської війни багато істориків перебували у засланні — засновник одеського осередку історії України Михайло Слабченко у Петрозаводську, спеціаліст з археографії та архівознавства Віктор Романовський у Караганді, архівіст та белетрист Микола Горбань в Омську, мистецтвознавець Федір Ернст — в Уфі, фольклористка Катерина Грушевська знаходилась під слідством і невдовзі була відправлена до Владивостоку. Випадок останньої — звинувачення у діяльності «антирадянської та націоналістичної організації» після, здавалося, лояльного ставлення до вченої після смерті її батька у 1934 році, досі є нерозгаданою таємницею, що змушує повертатися до теми сексотства в науковому середовищі і взаємодії інтелігенції з радянськими органами. Як професор Кость Штеппа, що вчинив донос на Грушевську після тижнів утримання у в'язниці, так і етнограф та археолог Віктор Петров-Домонтович неодноразово перебували в об'єктиві розвідок про шпигунські мережі в академічних колах.³⁵

Отже, підходи до взаємодії влади з істориками у міжвоєнний період та під час першого етапу Другої світової війни характеризувалися посиленням ідеологічного контролю, репресивними заходами, переформатуванням наявних інституцій та створення нових для централізації і уніфікації історичних досліджень. На початок німецько-радянської війни середовище істориків у Києві складалося з осіб, що пережили фізичні репресії та не були арештовані. Стався свого роду відбір істориків, що керувалися засадами виживання та збереження за собою професії. Якщо узагальнювати досвід істориків до 1941 року, то він характеризувався значними флуктуаціями, що залежали від можливостей використання історії владою як вчених,

---

³⁵ Верб І. Кость Штеппа vs Влада. Арешт і слідство (1938–1941). *Історик і Влада*. Київ, 2016. С. 514–518.

пропагандистів, партфункціонерів чи сексотів. Реалізуватися можна було у чітко заданих рамках, які чимдуж звужувалися. Підсумовуючи, зазначимо, що історична наука не характеризувалася автономією у Радянському Союзі напередодні Другої світової війни, бо служила ідеологічним та політичним цілям, а історики стали співтворцями нової радянської людини.

1.2. Історія на службі нацистської влади

З приходом Гітлера до влади спеціалісти гуманітарного профілю, зокрема історики, мали орієнтуватися на засади націонал-соціалістичної ідеології у наукових роботах та популярних виданнях Третього Райху. Йшлося про необхідність писати історичні новели в рамках партійної доктрини *Zurück zur Vergangenheit* (назад в минуле), змальовуючи героїчне минуле. Це стало безпечним способом продовжувати свою творчість авторам, що залишилися в Німеччині. Цей пласт літератури Курт Пінтус назвав «літературою втечі» (*escape literature*).³⁶

В шкільній освіті акценти на заняттях з історії розставлялись на вищості Німеччини та антисемітській пропаганді, в якій євреї були головними винуватцями поразки Німеччини у Першій світовій війні.³⁷ Пізніше, з початком німецько-радянської війни, німецьку методологію до програм з історії будуть передруковувати і українські окупаційні видання.³⁸ Хронологічний погляд на історію відкидався, натомість акцентувалося, що починати вивчення варто було з сучасності, наголошуючи на політичних аспектах новіших подій. Місце Німеччини в Європі, Версальський договір та

---

³⁶ Pinthus K. Culture Inside Nazi Germany. *The American Scholar*. 1940. Vol. 9, no. 4. P. 493–494.

³⁷ Pagaard S. Teaching the Nazi Dictatorship: Focus on Youth. *The History Teacher*. 2005. Vol. 38, no. 2. P. 193.

³⁸ Юнг В. Народня школа є підготовкою до праці. *Нове українське Слово*. 1942. 16 травня. С. 3.

персоналії націонал-соціалістичного руху мали стати центральними у шкільній програмі.³⁹

Призначення Бернгарда Руста у 1934 році головою новоствореного Міністерства науки, освіти та національної освіти ознаменувало новий поворот у централізації та ідеологізації освітніх процесів.⁴⁰ Зокрема, міністр Руст заснував у 1935 року Імперський інститут історії Нової Німеччини (*Reichsinstitut für Geschichte des Neuen Deutschlands*), який очолив енергійний історик Вальтер Франк, що не приховував антисемітських поглядів. Предметом дослідження інституту мала стати історія Німеччини від Французької революції до націонал-соціалістичної, а завданням — виправдання антиєврейської політики. Відкриття інституту стало урочистою подією, що зібрала багатьох лідерів Райху, його важливість підкреслювалась великим значенням у процесі політичної боротьби.⁴¹ Такі нові інституції не мали бути пов'язані зі старими університетськими елітами.⁴² Новий принцип історичної науки тепер полягав у тому, щоб «писати її [історію] від серця».⁴³

З 1933 по 1945 рік близько п'ятої частини викладацького складу Райху було звільнено з академічних установ. Причинами звільнення слугували єврейське та неарійське походження, «гомосексуалізм», належність до лівих чи ліберальних політичних сил тощо.⁴⁴ Дослідник доби Відродження Ганс Барон, радянолог Фріц Т. Епштайн, медієвіст Ернст Канторович та багато інших змушені були емігрувати через впровадження Нюрнберзьких законів у 1935 році. Проте практично всі історики-неєвреї залишилися в Німеччині після 1933 року та продовжували роботу в університетах, їхні імена майже не знайдеш серед учасників руху опору. Проте Емі Р. Сімз пояснює, що

---

³⁹ Там само.

⁴⁰ Nagel A. C. *Hitlers Bildungsreformer: Das Reichsministerium für Wissenschaft, Erziehung und Volksbildung 1934–1945*. Frankfurt am Main : Fischer, 2012. 448 p.

⁴¹ Weinreich M. *Hitler's professors*. New York, 1946. P. 47.

⁴² Ibid. P. 17.

⁴³ Ibid. P. 54.

⁴⁴ Grüttner M. The Expulsion of Academic Teaching Staff from German Universities, 1933–45. *Journal of Contemporary History*. 2022. Vol. 57, No. 3. P. 519.

пасивність та вичікувальна позиція істориків у окремих випадках свідчила про позитивне сприйняття ними режиму.⁴⁵ Ріхард Фестер після виходу на пенсію був членом «Комітету експертів» в Імперському інституті історії Нової Німеччини, а Віллі Хоппе — ще один співробітник Інституту, став членом партії ще до приходу нацистів до влади. Та найчастіше взаємини істориків з владою будувалися радше у формі «внутрішньої еміграції» (створенні «безпечних» і аполітичних праць) та м'яких формах опору (завуальованій критиці режиму). Практична сторона взаємодії з державою важила не тільки у питанні високих професорських пенсій, але й у можливостях не допускати відверто небезпечних істориків до викладання та захисту студентів, налаштованих до режиму вороже.⁴⁶

Для радикально налаштованих студентів тяга до німецької старовини через лінгвістику, антропологію, археологію, філологію стала новим захопленням ще у 1920-х. Цей тренд став ще більш відчутним на час поширення «коричневої літератури» (жанр, що імплементував концепції досліджень німецької старовини у націонал-соціалістичну ідеологію) та приходом її авторів, що нерідко посилалися на праці тогочасних дослідників давньої німецької історії, до керівних посад у державі.⁴⁷ Підвищена увага до давньої історії зі сторони академіків та політиків формувала новий тип історіописання, який дослідник Бернард Меєс називає «народною історією» (*völkisch history*).⁴⁸ Така орієнтація на легітимізуючу для нацистів ідею мала стати черговим важелем інтеграції націонал-соціалістичної ідеології в усі сфери життя суспільства (*Gleichschaltung*) та підготувати ґрунт для майбутніх зазіхань на території інших держав. Так само, як і випадку Радянського Союзу, історія у Третньому Райху мала чіткі політичні завдання та не була автономною відносно нової державної ідеології. Відтік та пасивність наукових кадрів,

---

⁴⁵ Sims A. R. Intellectuals in crisis: historians under Hitler. *The Virginia Quarterly Review*. 1978. Vol. 54, no. 2. P. 257.

⁴⁶ Ibid. P. 56.

⁴⁷ Mees B. *The Science of the Swastika*. Budapest, 2008. P. 3.

⁴⁸ Ibid. P. 47.

пласт псевдонаукової літератури, контроль держави та інструменталізація досліджень з урахуванням пріоритетних тем дозволили використовувати історію під час Другої світової війни.

Серед нездійснених проєктів керівництва Третього Райху варто відмітити Музей Фюрера у місті Лінц, що мав стати частиною культурного комплексу в рідному місті Гітлера. Ідея про його будівництво сформувалась після Аншлюсу Австрії. Хоча музей мав мати мистецьку орієнтацію та зібрати зразки живопису, зокрема відібрані Гітлером особисто, в колекції музею передбачалися колекції скульптур, зброї та монет.⁴⁹ Живописна частина колекції музею мала бути сформована за рахунок картин, куплених Гітлером за власний кошт або подарованих йому. Для втілення в життя масштабного проєкту залучалися спеціалісти з музейних установ, архітектори, дилери та нацистські лідери. Перемоги Німеччини у військових кампаніях 1940 року відкрили доступ до низки приватних колекцій. Тому виникла потреба у формуванні нових бюрократичних структур, що курували б процес включення мистецьких та історичних цінностей з окупованої Європи у скарбницю Райху.

Оперативний штаб Розенберга (*Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg*, далі — ОШР) був створений у 1940 році під керівництвом Альфреда Розенберга. Розенберг претендував на статус головного пропагандиста та вихователя німецької молоді згідно з ідеалами нацизму. Захоплення археологією в юності, його постійна боротьба за власне місце в культурному житті держави та написання монографії «Міф ХХ сторіччя», що спиралась на погляд на історію крізь призму расових питань, сформували для Розенберга бажання опікуватися історією німецької нації. Це підтверджується не тільки його частими апеляціями до німецьких істориків у щоденнику, але й відвідуванням розкопок

---

⁴⁹ Löhr H. C. *Hitlers Linz*. Berlin, 2013. P. 77.

у місцевості Бухау, Німеччина⁵⁰. Для того, щоб «написати історію німецького народу, а не історію католицької, протестантської або ліберальної ідеологій».⁵¹

Іншим масштабним проєктом, який вимагав безліч ресурсів, стало створення Вищої Школи, яку сам Розенберг описував як дослідницький та навчальний центр⁵². На момент створення ОШР Розенберг ще не мав власного міністерства, а коло питань, якими мав займатися штаб, зводилося до збору предметів мистецтва, що становили цінність для нацистського керівництва як засобів особистого збагачення.⁵³ За визначенням біографа Розенберга Ернста Піпера, діяльність Оперативного Штабу мала на меті перепис німецької історії згідно з доктринами про німецьку расу та формування нової культурної карти Європи.⁵⁴ Проте вторгнення Німеччини на територію Радянського Союзу значно розширило коло завдань ОШР. Попри те, що на окупованих територіях діяло безліч структур, що займалися збором, описом та конфіскацією матеріальних цінностей (сюди можна віднести і Міністерство зовнішніх справ, Вермахт, СС тощо), ОШР, не дивлячись на невеликий штат, був інституцією, що, як стверджує Наталія Кашеварова, діяв системно та спирався на ідеологічні засади націонал-соціалізму.⁵⁵

Виокремлюючи з безлічі ворогів Райху більшовизм як головну расову та економічну загрозу для Європи, дослідження єврейського питання та докладні дослідження Радянського Союзу та народів у його складі мали стати головним завданням нового покоління партійців.⁵⁶ Головне управління Штабу знаходилося в Берліні, де велась основна управлінська діяльність,

---

⁵⁰ *Политический дневник Альфреда Розенберга* / ред. И. Петров ; пер. з нем. С. Визгина. Москва, 2015. С. 158.

⁵¹ Там само. С. 91.

⁵² Rosenberg A. *Letzte Aufzeichnungen*. Göttingen, 1955. P. 337.

⁵³ Piper E. *Alfred Rosenberg. Hitlers Chefideologe*. München, 2007. P. 494.

⁵⁴ *Ibid.* P. 491.

⁵⁵ Кашеварова Н. Оперативний штаб райхслайтера Розенберга та його діяльність у галузі організації наукових досліджень окупованих територій. *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Книга 1*. Київ, 2010. С. 683.

⁵⁶ Gutsul N. *Der Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg und seine Tätigkeit in der Ukraine (1941—1944): Inaugural-Dissertation*. Gießen, 2013. P.24.

опрацьовувалася звітність роботи Головних робочих груп (ГРГ), з яких чотири діяли на теренах Сходу. Окрема ГРГ «Україна» охоплювала діяльністю райхскомісаріат «Україна» та складалася на момент середини квітня 1942 року з наступних робочих груп (РГ): «Західна Україна» (Київ), «Південна Україна» (Херсон), «Східна Україна» (Дніпропетровськ), «Крим» (Сімферополь).⁵⁷ Структура РГ неодноразово змінювалася за потреби, тому на короткий час діяла і РГ «Харків» (замість РГ «Східна Україна»), так і РГ «Дніпропетровськ». РГ «Західна Україна» (з весни 1943 — РГ «Київ») з червня 1942 року до жовтня 1943 року базувалася у Києві на бульварі Тараса Шевченка 8 (будівля не збереглася). Робочі групи ОШР, що діяли на території України, отримали вказівки «конфіскувати всі культурні цінності, що є придатними для вивчення світоглядних ворогів націонал-соціалізму та загалом для націонал-соціалістичного дослідження».⁵⁸ Доступ до отриманого матеріалу згідно з інструкціями варто було обмежити, а опісля матеріали підлягали сортуванню, обліку, транспортуванню. Щоб ефективно виконувати ці функції необхідно було залучати спеціалістів з різних сфер, яких тематично об'єднували в окремі зондерштаби, що працювали разом з РГ. На територіях Радянського Союзу діяли такі зондерштаби: «Архіви», «Наука», «Музика», «Фольклористика», «Преса», «Бібліотеки», «Світоглядна інформація», «Прадавня та давня історія», «Генеалогія», «Образотворче мистецтво», «Бібліотека Вищої Школи».⁵⁹

---

⁵⁷ Кашеварова Н. *Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами "східного простору" (1940–1945). Частина 1: Джерелознавче дослідження*. Київ, 2014. С. 124–125.

⁵⁸ 27 листопада 1941 р. Ставка. Розпорядження керівника Головної робочої групи "Україна" ОШР Франца Зайбота із роз'ясненням завдань робочих груп на окупованих східних територіях у справі конфіскації культурних цінностей, їхнього перегляду, відбору, переміщення, упорядкування та зберігання. *Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами "східного простору" (1940–1945). Частина 2: Документи*. Київ, 2014. С. 83.

⁵⁹ Gutsul N. *Der Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg und seine Tätigkeit in der Ukraine (1941–1944) : Inaugural-Dissertation*. Gießen, 2013. P.230—231.

Персонал зондерштабу «Архіви» мав включити архівну систему СРСР до архівної системи Райху, особливу цінність для нього становили єврейські колекції документів.⁶⁰ Бібліотечні фонди ставали метою грабунку через необхідність забезпечення літературою Вищу школу та Східну бібліотеку, що мали зберігати літературу про народи зі «східного простору».⁶¹ До цілей співробітників зондерштабу «Прадавня та прадавня історія» відносилися висвітлення німців і німецькості на окупованих територіях, боротьби місцевих німців за свою культуру та звичаї, германські впливи на культуру місцевих народів тощо.⁶² Особливий інтерес для німців становили археологічні колекції в українських музеях. Зондерштаб «Наука» націлювався на наукові установи, заклади освіти, об'єднання, дослідницькі товариства, їхній штат, майно, структуру, можливості для подальшої роботи (використання дослідницьких напрацювань для німецьких військових потреб чи відбудови господарства).⁶³

Зазначалось також, що:

Здійснення політики у сфері науки не перебуває в окремій компетенції ні зондерштабів, ні Оперативного штабу. У сфері цивільного управління рішення щодо цих інститутів (повторне відкриття, оплата штату за роботи з розчищення та забезпечення збереженості тощо) приймають відповідні служби комісаріатів. Але, тим не менш, ми отримуємо шляхом наших розвідок цінний матеріал для науково-політичних заходів.⁶⁴

Функції зондерштабу «Образотворче мистецтво» на Сході зводилися до таких самих, що здійснювалися на Заході, але так як східні окуповані території з липня 1941 року перебували під владою Розенберга, як міністра Східних

---

⁶⁰ Там само. Р. 239—240.

⁶¹ Онищенко О. Бібліотечний фонд України в контексті Другої світової війни та її наслідків. Архіви України. URL: <https://old.archives.gov.ua/Archives/Publication/Onischenko.php> (дата звернення: 15.05.2024).

⁶² Gutsul N. Der Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg und seine Tätigkeit in der Ukraine (1941—1944) : Inaugural-Dissertation. Gießen, 2013. P.255.

⁶³ 23 грудня 1941 р. Берлін. – Положення щодо засад роботи та становища Зондерштабу «Наука» при Головній робочій групі «Україна» Оперативного штабу Розенберга, його завдань у сфері перегляду та конфіскації наукових цінностей, політики щодо науки на окупованих східних територіях. *Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами “східного простору” (1940–1945). Частина 2: Документи.* Київ, 2014. С. 95—97.

⁶⁴ Там само. С. 101.

окупованих територій, то і можливостей до конфіскації приватних та державних колекцій було значно більше.⁶⁵

Кадровий склад ГРГ «України» неодноразово змінювався. Переважна більшість співробітників ГРГ «Україна» були німцями з Райху (винятки — фольксдойчі), старші за 30 років. Серед 72 співробітників 35 осіб мали науковий ступінь, а 37 були членами НСДАП.⁶⁶ Особливе місце серед науковців ГРГ «Україна» займали історики, мистецтвознавці, архіваріуси, бібліотекознавці. Їхня діяльність мала проводитися у тісній співпраці з цивільною та військовою адміністрацією окупованих земель, що сприяла б збереженню та допомагала б в описі, сортуванні, комплектуванні та, за необхідності, транспортуванні матеріалів. Райхсмаршал Герман Герінг доручив надавати ОШР усю можливу підтримку та допомогу.⁶⁷

Співробітникам головної робочої групи «Україна» рекомендували дотримуватися правил спілкування з населенням в окупованих областях. Серед порад були втілення націонал-соціалістичного прикладу, коректне, але безособистісне поводження та зберігання військової таємниці.⁶⁸ Невимогливість та відповідальність мали б стати запорукою виконання покладених ідеологічних обов'язків.

Варто зазначити, що діяльність ОШР впливала із політичних планів щодо України та її населення, утверджених напередодні та під час німецько-радянської війни. Головними завданнями нацистської влади були продовольча та сировинна експлуатація («дуже важливо те, щоб цей величезний пиріг

---

⁶⁵ Gutsul N. Der Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg und seine Tätigkeit in der Ukraine (1941—1944): Inaugural-Dissertation. Gießen, 2013. P.245.

⁶⁶ Яременко В. Склад та організація персоналу Головної робочої групи України Айнзацштабу рейхслайтера Розенберга в 1942–1943 рр. (за матеріалами ЦДАВО України). *Архіви України*. 2006. Т. 259, № 1—6. С. 193.

⁶⁷ Боротьба проти євреїв масонів та пов'язаних з ними ідеологічних та ворожих сил... *Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами "східного простору" (1940–1945). Частина 2: Документи*. Київ, 2014. С. 65.

⁶⁸ До всіх співробітників Головної робочої групи "Україна". *Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами "східного простору" (1940–1945). Частина 2: Документи*. Київ, 2014. С. 77–79.

зручно розкласти для того, щоб могли: по-перше, ним володіти, по-друге, ним керувати, по-третє, його експлуатувати»⁶⁹. І хоча ставлення до української частини населення, зокрема питання української культурної автономії, залишились причиною суперечок нацистських лідерів протягом усієї війни, німецька політика на місцях характеризувалася расизмом, терором, трудовою мобілізацією та знелюдненням територій внаслідок масових убивств — євреїв та ромів, членів націоналістичних організацій, «неповноцінних» з нацистської точки зору, комуністів, військовополонених, цивільних тощо.

Таким чином, тоталітарна політика нацистського та радянського режимів щодо історичної науки передбачала використання її у цілях, передбачених ідеологічними засадами цих держав. У випадку СРСР напередодні війни принципи роботи з історією мали слугувати розбудові соціалістичного суспільства та просуванню редукованої версії марксистської ідеології. Робота істориків, що пережили фізичні репресії мала провадитись у чітко заданих рамках, диктованих провідними інституціями — університетами, музеями, науковими центрами. Третій Райх використовував історію як інструмент легалізації нацистської влади та расової дискримінації. З початком Другої світової війни історики мали виконувати роль організаторів конфіскацій творів мистецтва, літератури, музейних експонатів для досліджень засадничих для націонал-соціалістичної ідеології расових питань та місцевих культур. Ні у Третньому Райху, ні в СРСР історія не була автономною наукою, а історики мали пристосовуватися до політичної реальності.

---

⁶⁹ Протокол засідання Гітлера з керівниками Райху від 16 липня 1941 р. *Україна під час Другої світової війни (1938—1945). Репринтне видання*. Київ, 2021. С. 582.

Розділ 2. Становище істориків Києва під окупацією (1941—1943)

2.1. Початок німецько-радянської війни у Києві: евакуація та мобілізація (червень — вересень 1941 року)

Початок німецько-радянської війни кияни відчули вже 22 червня 1941 року. Цей період позначився низкою явищ, важливих для розуміння факторів, що сформували коло осіб, що залишилися у Києві під німецькою окупацією.

Введений 22 червня в деяких областях СРСР (зокрема у Києві) воєнний стан передбачав підпорядкування військовій владі, пріоритетизацію оборони, державної безпеки та мобілізації, нормування правил в'їзду та виїзду в регіони, де введений воєнний стан, та зменшення повноважень міської влади.⁷⁰

З 23 червня у Київському військовому окрузі, так само як у Харківському та Одеському, була оголошена мобілізація до лав Червоної Армії, якій підлягали усі військовозобов'язані.⁷¹ Дії влади були направлені найперше на оборону міста, яка триватиме з початку липня до 19 вересня 1941 року, коли німецькі війська зайшли у Київ. Киянка Ірина Хорошунова написала у щоденнику 25 червня: «В інституті все ще тривають іспити. Мобілізація йде повним ходом. Призиваються всі року [народження] з 1905 по 1918. Інші чоловіки до 50 років чекають на свою чергу».⁷² Призов здійснювався без огляду на посаду та не оминав працівників культурних інституцій. Так був мобілізований співробітник відділу історії давньої української літератури Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка, архівіст та славіст Микола Геппенер, який в

---

⁷⁰ Указ президії Верховної Ради СРСР "Про воєнний стан". *Київ: війна, влада, суспільство. 1939-1945 рр. (За матеріалами радянських спецслужб а нацистської окупаційної адміністрації)*. Київ, 2014. С. 237–239.

⁷¹ Наказ районного військового комісаріату Ленінського району м. Києва про мобілізацію до лав Червоної армії у зв'язку з початком війни. *Київ: війна, влада, суспільство. 1939-1945 рр. (За матеріалами радянських спецслужб а нацистської окупаційної адміністрації)*. Київ, 2014. С. 241–242.

⁷² Хорошунова І. Первый год войны. Киевские записки. Єгупець. 2001. № 9. URL: https://issuu.com/judaicacenter/docs/_____9 (дата звернення: 24.04.2024).

РСЧА виконував функції перекладача.⁷³ Тетяна Себта вказує, що мобілізованими були й директори музеїв.⁷⁴ Директор Інституту Історії АН УРСР Сергій Білоусов, який ще 25 червня виступав на зборах Академії, у липні вступив до лав РСЧА та був направлений на службу в Туркестанську РСР. Можливості молодших працівників наукових установ, музеїв, навчальних закладів і студентів уникнути мобілізації чи оборони міста були мінімальними. Наталія Полонська-Василенко зауважила: «Мобілізовано значну частину співробітників Академії, одних — до військових частин, інших до лазаретів, ще інших — на копання окопів».⁷⁵ Працівники консерваторій, бібліотек допомагали переносити поранених і проводити читання та колективні ігри на пересильних пунктах. Через хаос, важкі бої та поранених, зусилля з організації просвітницької та пропагандистської роботи залишалися непоміченими.⁷⁶

Важливими були і настрої населення, які значно коливалися між крайнощами (особливо зі сповіщеннями про швидке просування німецьких військ) — вірі в швидку перемогу Червоної Армії та поразницькими страхами про безнадійність радянського військово-політичного керівництва, зважаючи на криваву перемогу у Зимовій війні 1939-1940 років. Складні бої на підступах до Києва та радіограми про обстановку на фронтах змушували частину населення, в основному молоде покоління, мобілізуватися. Іншу — шукати способи залишитися в Києві через віру в перебільшення жорсткості нацистів («Німці зовсім не такі варвари, як про них пишуть...»⁷⁷) чи нелояльність до

---

⁷³ Спогади про Києво-Печерську Лавру (1941–1944). *Києво-Печерська Лавра у часи Другої світової війни: Дослідження. Документи* / упоряд.: Т. Себта, Р. Качан. Київ, 2016. С. 205.

⁷⁴ Себта Т. Києво-Печерська Лавра на початку німецько-радянської війни та під час нацистської окупації (1941–1943). *Києво-Печерська Лавра у часи Другої світової війни: Дослідження. Документи* / упоряд.: Т. Себта, Р. Качан. Київ, 2016. С. 15.

⁷⁵ Полонська-Василенко Н. Українська академія наук за часів II світової війни. *Українська академія наук. (Нарис історії). Репринтне відтворення мюнхенського видання. Ч. 2.* Київ, 1993. С. 62.

⁷⁶ Хорошунова І. Первый год войны. Киевские записки. Єгупець. 2001. № 9. URL: https://issuu.com/judaicacenter/docs/_____9 (дата звернення: 24.04.2024).

⁷⁷ Спеціальне повідомлення наркома держбезпеки УРСР П. Мешика секретарю ЦК КП(б)У М. Бурмистренку про реагування населення м. Києва у зв'язку з початком війни, від 27

радянської влади («Нас із вами він [німець] не зачепить, він буде бити партійців»⁷⁸). Проте більшість все ж шукала способів покинути місто.

Евакуація значно ускладнювалась потоком біженців з західних регіонів УРСР, бомбардуваннями та шпигуноманією. Активність населення та пошук шляхів до виїзду з міста посилювались з наближенням фронту. Евакуаційні міри передбачали вивезення членів партійного та карального апаратів, промислових робітників, устаткування. Обурення про виїзд з Києва «керівних людей» зустрічаються у спогадах киян, зокрема Ірини Хорошунової та Федора Пігідо-Правобережного. Евакуація киян не проводилась масово, проте окремі особи могли виїхати завдяки «зв'язкам та знайомствам». Пігідо-Правобережний описував тих, хто не виїхав як «цивільні — себто безпартійні люди».⁷⁹ Хорошунова писала: «їдуть начальники найрізноманітніших установ — від академії до директорів магазинів та ресторанів».⁸⁰

Організація евакуації співробітників АН УРСР безпосередньо впливала з основних орієнтирів роботи академії на воєнний час, що були озвучені на зборах АН УРСР 25 червня з приводу нападу Німеччини на Радянський Союз. Ці орієнтири передбачали «зосередити всі зусилля на тому, щоб максимально допомогти своєю роботою нашій славній Червоній Армії».⁸¹ Пріоритети були висловлені доволі чітко — на першому місці мають знаходитися оборонні розробки та люди, здатні працювати над ними. У зв'язку з евакуацією науковців та їхніх родин у східні регіони, серед них мали бути і спеціалісти,

---

червня. Київ: війна, влада, суспільство. 1939-1945 рр. (За матеріалами радянських спецслужб та нацистської окупаційної адміністрації). Київ, 2014. С. 251.

⁷⁸ Спецповідомлення 3-го спецвідділу НКВС УРСР наркомунітв. внутр. справ УРСР В. Сергієнку про реагування населення м. Києва на поточні події, від 9 серпня 1941. Київ: війна, влада, суспільство. 1939-1945 рр. (За матеріалами радянських спецслужб та нацистської окупаційної адміністрації). Київ, 2014. С. 315.

⁷⁹ Пігідо-Правобережний Ф. Могучая, нікем не победімая. «Велика вітчизняна війна». Вінніпег, 1954. С. 32.

⁸⁰ Хорошунова И. Первый год войны. Киевские записки. Єгупець. 2001. № 9. URL: <https://issuu.com/judaicacenter/docs/9> (дата звернення: 24.04.2024).

⁸¹ Клятва українських учених на зборах Академії Наук УРСР з приводу нападу Нацистської Німеччини на Союз РСР. *Історія Національної академії наук України 1941–1945. Частина I. Документи і матеріали*. Київ, 2007. С. 55.

що здатні були проводити дослідження і запроваджувати розробки у сферах сільського господарства, яке б підтримувало тил радянської держави. Так, у списку співробітників АН УРСР, визначених до м. Куйбишев для керівництва роботою з евакуацією бачимо переважно біологів, хіміків, медиків, фізиків, механіків та математиків.⁸² Проте наявність імені вченого у списку не означала дійсний від'їзд особи. Так, Володимир Олександрович Плотников — до 1941 року директор Інституту хімії АН УРСР — залишився в Києві, а під час окупації обіймав посаду Президента Української академії наук. Крім осіб, корисних для оборони та освоєння сільськогосподарських земель, евакуйовували і відомих людей. Цей фактор забезпечив право на евакуацію таким особам як Павло Тичина та Максим Рильський.⁸³

У контексті нашого дослідження у списку осіб, що призначалися до евакуації бачимо імена Агатангела Кримського, Сергія Маслова — історика літератури, з 1939 — завідувача відділу давніх української та російської літератур Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, Лазара Славіна — директора Інституту Археології. Усі вони тим чи іншим чином були вивезені з Києва. Серед співробітників АН УРСР, визначених на евакуацію до м. Акмолінськ Казахської РСР, згадуються Микола Грінченко — науковий співробітник Інституту українського фольклору АН УРСР та дослідник історії української музики, і Микола Іванович Супруненко — вчений секретар Інституту історії.⁸⁴

---

⁸² Список співробітників АН УРСР, визначених на евакуацію до м. Куйбишев урядовою комісією УРСР для керівництва роботою з евакуації населення, установ, військових та інших вантажів. *Історія Національної академії наук України 1941–1945. Частина I. Документи і матеріали*. Київ, 2007. С. 56.

⁸³ Донесення начальника поліції безпеки та СД у Києві про ситуацію в Київському генеральному окрузі від 1 листопада 1942 р. *Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення*. Київ, 2012. С. 304.

⁸⁴ Список співробітників АН УРСР, визначених на евакуацію до м. Акмолінськ Казахської РСР урядовою комісією УРСР для керівництва роботою з евакуації населення, установ, військових та інших вантажів. *Історія Національної академії наук України 1941–1945. Частина I. Документи і матеріали*. Київ, 2007. С. 58.

Умови евакуації описувалися як надзвичайно складні через посилені бомбардування та відсутність місць у потягах, необхідність здійснювати пересадку на шляху до Уфи у Кременчузі.⁸⁵ Загальне число співробітників установ АН, що залишилися в Києві оцінюють в 3/4 від загального складу.⁸⁶ Така оцінка є досить суперечливою, зважаючи на дані у німецьких документах, де число наукових кадрів різного профілю, що залишилися в Києві, прирівнюють у 20-25% від довоєнного.⁸⁷ Директор організації місцевої взаємодопомоги науковим працівникам на кінець 1942 року нарахував у Києві 1139 вчених — як академічних, так і таких, що займалися викладанням. Істориків та філологів виділено 106 осіб, бібліотечних працівників — 16, мистецтвознавців — 3.⁸⁸ Осіб же, яких не планували евакуйовувати, оголошували такими, що вибули з рядів вчених АН УРСР. Подібні записи в трудових списках з'явилися у Наталії Полонської-Василенко та Олександра Оглоблина.⁸⁹ Серед представників української інтелігенції ширились думки, що саме «справжні українці залишилися в Україні» через переважання серед евакуйованих російськомовних.⁹⁰

На наказ про евакуацію, згідно зі спогадами Надії Лінки (Геппенер), яка спостерігала за хаосом на вокзальній станції, розраховували і музейні працівники: «неясною залишалася можливість організації виїзду працівників

---

⁸⁵ Полонська-Василенко Н. Українська академія наук за часів II світової війни. *Українська академія наук. (Нарис історії). Репринтне відтворення мюнхенського видання. Ч. 2.* Київ, 1993. С. 62.

⁸⁶ Список співробітників АН УРСР, визначених на евакуацію до м. Куйбишев урядовою комісією УРСР для керівництва роботою з евакуації населення, установ, військових та інших вантажів. *Історія Національної академії наук України 1941–1945. Частина I. Документи і матеріали.* Київ, 2007. С. 26.

⁸⁷ Евакуація. *Київ: війна, влада, суспільство. 1939-1945 рр. (За матеріалами радянських спецслужб та нацистської окупаційної адміністрації).* Київ, 2014. С. 45.

⁸⁸ Верба І. Науково-педагогічна і суспільно-політична діяльність Н.Д. Полонської-Василенко. *Життя і творчість Наталії Полонської-Василенко.* Ніжин, 2008. С. 186.

⁸⁹ Верба І. Науково-педагогічна і суспільно-політична діяльність Н.Д. Полонської-Василенко. *Життя і творчість Наталії Полонської-Василенко.* Ніжин, 2008. С. 183; Верба І. Окупація (1941-1944). *Олександр Оглоблин.* Київ, 1999. С. 243.

⁹⁰ Третяк В. Евакуаційні процеси в Україні на початку німецько-радянської війни. *Україна: 100 днів війни. 22 червня - 29 вересня 1941 р. Дослідження, документи, свідчення / ред. Л. Легасова.* Київ, 2016. С. 157.

музею за прикладом Академії наук, яка вже отримала наказ про евакуацію найбільш кваліфікованих співробітників».⁹¹ Надія Лінка (Геппенер) — працівниця Державного історико-культурного заповідника «Музейне містечко» (зараз — Національний заповідник «Києво-Печерська лавра») була налаштована захищати Київ у рядах Червоної Армії. На той момент Надії було 45 років, і вона вже мала досвід роботи медсестрою під час Першої світової війни. Коли її чоловіка було мобілізовано, Надію після спроби звільнення з роботи, призначили охороняти музей:

Але виявилось, що було вже отримано розпорядження наркома освіти про те, щоб усі музейні працівники, не покликані до армії, розпочали постійну, цілодобову охорону музеїв та упаковку найбільш цінних матеріалів для відправлення їх на Схід. Замість звільнення я була зарахована до бригади з охорони музею і мала з'явитися наступного дня о 9-й годині ранку, щоб прийняти чергування на добу.⁹²

Недостатні евакуаційні міри, направлені на музеї, можна пояснити складною воєнною обстановкою, масовістю евакуації, відсутністю транспортних засобів та недооцінкою необхідності збереження культурних цінностей радянським керівництвом та адміністраторами на місцях.⁹³ У постанові ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «Про порядок вивезення і розміщення людських контингентів і цінного майна» від 27 червня 1941 року, термін «цінне майно» означав досить широкий діапазон предметів, і, очевидно, цінності з музеїв були серед них, але не визнавалися значимими. Як влучно помітила Патриція Грімстед Кеннеді, операції щодо неблагонадійних, про які йтиметься нижче, за шкалою пріоритетності стояли для радянської влади вище за порятунок цінностей XVI-XVII століття,⁹⁴ зважаючи на активну евакуацію радянськими органами архівів, що стосувалися фондів політичної поліції або

---

⁹¹ Спогади про Києво-Печерську Лавру (1941–1944). *Києво-Печерська Лавра у часи Другої світової війни: Дослідження. Документи* / упоряд.: Т. Себта, Р. Качан. Київ, 2016. С. 206.

⁹² Там само. С. 205.

⁹³ Кот С. Радянська евакуація українських музейних цінностей на території УРСР під час Другої світової війни в контексті проблем повернення та реституції втрачених культурних надбань. *Сторінки воєнної історії України*. 2009. № 12. С. 334.

⁹⁴ Кеннеді П.Г., Боряк Г. *Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни: Винищення архівів, бібліотек, музеїв*. Львів, 1992. С. 16.

спецчастин різноманітних радянських установ та загальне нищення архівів неполиційного значення.⁹⁵

За таких умов евакуація музейних цінностей, навіть у вкрай обмежених об'ємах, стала викликом для музейних працівників, що займалися підготовкою та вивезенням експонатів на Схід. До прикладу, за розпорядженням з Київського музею російського мистецтва мало бути вивезено тільки 50 експонатів.⁹⁶ Нерідко евакуація з артефактами означала безпосередню небезпеку, так як баржі з цінностями та склади знищувалися німецькою авіацією. Гендерний дисбаланс і «консервація» музеїв, пов'язані з масовою мобілізацією та евакуацією, створили обставини, коли нерідко саме жінки мали опікуватися музейними вантажами. Неоніла Кордиш-Головко згадувала, що стала завідувачкою Археологічного музею на території Лаври через виїзд усіх старших стажем за неї.⁹⁷ Таким чином, про масову евакуацію музейних співробітників не йшлося.

Наукова консультантка музею російського мистецтва (зараз — Київська національна картинна галерея) Поліна Аркадіївна Кульженко у післявоєнних спогадах згадувала, що не отримувала пропозицій про виїзд, а життєві обставини (няня похилого віку, відсутність родини і готівки) змусили її залишитися в Києві.⁹⁸ Поліна Кульженко поєднувала музейницьку працю з роботою доцентом кафедри історії образотворчого мистецтва в Київському художньому інституті, в Київському державному університеті та в Київському університеті культури. Попри бої, що підступали до міста, Управління в справах мистецтв доручило Кульженко створити виставку «Воєнне минуле нашої Батьківщини», яка була готова вже 17 вересня. Схожий досвід описаний і у щоденнику Ірини Хорошунової, яка мала працювати над створенням

---

⁹⁵ Там само. С. 13.

⁹⁶ Кот С. Радянська евакуація українських музейних цінностей на території УРСР під час Другої світової війни в контексті проблем повернення та реституції втрачених культурних надбань. *Сторінки воєнної історії України*. 2009. № 12. С. 328.

⁹⁷ Дучимінська О. У тієї, якої долоні дотикали давнину (Зустріч з п-ні Неонілею Кордиш-Головко). *Наше життя*. 1961. 7 липня. С. 10.

⁹⁸ Кульженко П. Спомин. *Пам'ятки України*. 1998. № 1. С. 149–153.

виставки «Велика Вітчизняна війна» у бібліотеці, робота над виставкою з такою ж ідеєю велася і в Київському державному університеті.⁹⁹ Здається, що створення подібних виставок було покликане втихомирити панічні настрої у місті та переконати місцеве населення присвятити час боротьбі, а не намаганням покинути місто навіть у момент очевидного оточення червоноармійців у Київському котлі.

Паралельно проводилася евакуація освітніх закладів. Сімдесят було евакуйовано до тилкових районів СРСР.¹⁰⁰ Евакуйовувалися студенти та викладачі (що не були мобілізовані), устаткування, бібліотечні фонди та наукові архіви. Київський університет разом з викладачами та студентами також був вивезений до Казахської РСР. Професор історії Кость Штеппа, боячись арешту, виїхав з міста з пустою валізою, залишивши родину у місті під загрозою евакуації, після чого вийшов на найближчій станції та повернувся додому. Пояснював він ці дії страхом повторного арешту у випадку відмови евакуюватися та ненавистю до радянської влади.¹⁰¹

Важливими є не тільки обставини, створені війною та недолугою організацією евакуаційних мір, а й те, що мотивувало представників київської інтелігенції залишитися в Києві, що опинився в окупації. Чи були політичні лояльності фактором, що спонукав представників української інтелігенції не шукати потенційного порятунку на Сході? Скоріше за все, на рішення залишитися у Києві вплинула низка факторів. Уже згадані обставини евакуації, хоч не робили процес комфортним і простим, проте й не були непереборними для більшості. Але відсутність ресурсів, родичів, що мотивували б до виїзду, прив'язаність до місць праці та інституцій були хоч і

---

⁹⁹ Хорошунова И. Первый год войны. Киевские записки. Сгупець. 2001. № 9. URL: https://issuu.com/judaicacenter/docs/_____9 (дата звернення: 24.04.2024).

¹⁰⁰ Третяк В. Евакуаційні процеси в Україні на початку німецько-радянської війни. *Україна: 100 днів війни. 22 червня - 29 вересня 1941 р. Дослідження, документи, свідчення* / ред. Л. Легасова. Київ, 2016. С. 169.

¹⁰¹ Спогади про Києво-Печерську Лавру (1941–1944). *Києво-Печерська Лавра у часи Другої світової війни: Дослідження. Документи* / упоряд.: Т. Себта, Р. Качан. Київ, 2016. С. 229.

банальними, але цілком реальними причинами прийняти окупаційне майбутнє.

Політичні лояльності також могли відігравати роль у бажанні залишитися у місті. Ігор Верба наголошує на сподіваннях місцевого населення зустріти німців зразка 1918-го року, присутність яких у Києві не позначилась на житті більшості містян в буремні дні революції.¹⁰² Пізніші звіти СД, що фіксували зневіру містян в німців та їх культуру тільки підтверджують це.¹⁰³ За таких умов та за відсутності радянської влади, яка хоч і була терпимою для осіб, що пережили терор 1930-х років, за визначенням продовжувала бути небезпечною та такою, що обмежує. Масові арешти панікерів та неблагоннадійних посилювали негативні враження від евакуації і для багатьох означали занепад радянської держави. Зникнення зі Звенигородки Агатангела Кримського, який турбувався про долю рукописів на зберіганні Наталі Полонської-Василенко, було одним із прикладів спеціальних мір до осіб, чий голос був достатньо важливим, щоб він не залишився на окупованій території. Подібна доля спіткала багатьох, зокрема академіка з кола депутатів УРСР 1-го скликання Кирила Студинського. У Львові за звинувачення у націоналізмі арештовано колишнього ректора Львівського університету імені Івана Франка Михайла Марченка. По місту ширилися чутки про Скоропадського та Винниченка — ставлеників німців, які також могли впливати на думку місцевих, налаштованих проукраїнськи й очікуючих змін влади.¹⁰⁴

2.2. Час невизначених сподівань (вересень — грудень 1941)

---

¹⁰² Верба І. Науково-педагогічна і суспільно-політична діяльність Н.Д. Полонської-Василенко. *Життя і творчість Наталії Полонської-Василенко*. Ніжин, 2008. С. 184.

¹⁰³ Уривки з донесення начальника поліції безпеки та СД у Києві про ситуацію в Київському генеральному окрузі за квітень 1942 р. *Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення*. Київ, 2012. С. 166.

¹⁰⁴ Хорошунова І. Первый год войны. Киевские записки. Єгупець. 2001. № 9. URL: <https://issuu.com/judaicacenter/docs/9> (дата звернення: 24.04.2024), Спецповідомлення наркома держбезпеки УРСР П. Мешика секретарю ЦК КП(б)У М. Хрущову про реагування населення м. Києва на поточні події, від 24 червня 1941. *Київ: війна, влада, суспільство. 1939-1945 рр. (За матеріалами радянських спецслужб та нацистської окупаційної адміністрації)*. Київ, 2014. С. 246.

Із закінченням оборони Києва і відступом Червоної Армії життя у місті, здається, нормалізувалося. Не у сенсі відновлення діяльності усіх установ та повернення до звичних форм буденності, а у тому, що люди не виїздили з Києва, а приїздили в нього. 19 вересня німці офіційно зайшли в місто та викликали змішані реакції киян, які обережно цікавилися «завойовниками». Ігор Верба зазначає, що за неповними даними на окупованій українській території залишилося щонайменше 50 діячів історичної науки.¹⁰⁵ За нашими підрахунками у Києві їх перебувало щонайменше 35, не рахуючи тих, що прибули з Заходу.

Микола Геппенер, потрапивши у Київське оточення, опинився, вірогідно, у Дарницького концентраційному таборі для військовополонених. Завдяки знанню німецької мови, йому вдалося пояснити, що він місцевий та повернутися до квартири сестри Надії Лінки (Геппенер). За словами останньої, він відмовив їй від намагань проникнути в радянський тил і стати до лав Червоної Армії.¹⁰⁶ Омелян Пріцак, якого спіткала схожа доля, шукав допомоги в облаштуванні у Києві в Івана Рогача, який прибув у складі похідної групи ОУНм до міста та редагував україномовну газету «Українське слово». Рогач надіслав свою візитку до житлового управління з метою знайти для Пріцака («нашого співробітника») житло.¹⁰⁷ Відтепер місто стало доступним та привабливим для проактивних діячів, що мали сподівання на відродження національного життя. Вже у вересні 1941 року Київ відвідали представники галицької професури — Іван Крип'якевич, Володимир Кубійович, Юрій

---

¹⁰⁵ Верба І. Історична наука та історики в період нацистської окупації (1941-1944 рр.). *Історія та історіографія в Європі*. 2004. № 3. С. 67.

¹⁰⁶ Спогади про Києво-Печерську Лавру (1941–1944). *Києво-Печерська Лавра у часи Другої світової війни: Дослідження. Документи* / упоряд.: Т. Себта, Р. Качан. Київ, 2016. С. 220-224.

¹⁰⁷ Наукова бібліотека НаУКМА Ф. 10. Оп. 1. Спр. 1030. Арк. 62.

Полянський, Василь Сімович та Георгій Биченко.¹⁰⁸ Григорій Костюк, який тоді перебував згідно припису у Слов'янську, так описував обнадійливі чутки:

Випадково ми дістали вістку, що в Києві уряду на чолі з Винниченком звичайно нема, але зате головою міської управи там професор Оглоблин, а відділом культури відає відомий скульптор і кінорежисер Іван Кавалерідзе, що в Києві виходить пристойна українська газета «Українське слово» та літературний додаток до неї «Літаври» і редагує його, як кажуть, талановита поетеса Олена Теліга, приїхавши аж з Праги. Це все дуже інтригувало. Нам здавалося, що там усе таки налагодилось якесь культурне життя і що українці знайшли якийсь модус вівенді, якусь форму виживання попри всю гостроту німецької окупації. Отже, зародилося бажання податись до Києва.¹⁰⁹

Похідні групи ОУНм розгорнули бурхливу діяльність. Для самоврядування та піклування про добробут мешканців міста була створена Київська міська управа (далі — КМУ), а Олександра Оглоблина члени похідних груп ОУНм призначили головою КМУ. Вибору історика на роль голови міської управи сприяли, за свідченнями сотника Степана Сулятицького, рекомендації і «відповідний стаж, досвід контакту з людьми і такт».¹¹⁰ На цю посаду за спостереженнями Сулятицького він погодився «нерадо». Заступником голови обрали Володимира Багазія, який був фаворитом бандерівців та у жовтні 1941 року брав участь у створенні Української національної ради, що мала перебрати на себе адміністрування і зосередити владу в руках українців та відродження культурно-мистецького життя.¹¹¹ Організатором УНР був археолог Олег Кандиба (Ольжич), а головою — економіст Микола Величківський.

У середовищі львівських діячів призначення Оглоблина сприймалося двояко, вірогідно через упередження стосовно його праць у радянський період

---

¹⁰⁸ Кислиця Д. Світе ясний: спогади від р. Вовчі на Наддніпрянщині до р. Св. Лаврентія на Оттавщині. Оттава : “Нові Дні”, 1987. С. 179.

¹⁰⁹ Костюк Г. У Києві під німецькою окупацією. *Зустрічі і прощання. Книга друга*. Торонто, 1998. С. 22.

¹¹⁰ Сулятицький С. Перші дні в окупованому німцями Києві. *На зов Києва* / ред. К. Мельник. Торонто, 1985. С. 189.

¹¹¹ Пастушенко Т. Українська національна рада в Києві (УНРада в Києві). *Енциклопедія історії України: Україна—Українці. Кн. 2* / ред. В. Смолій. Київ, 2019. С. 842. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Ukrainska_nat_rada (дата звернення: 08.05.2024).

та симпатії автора спогадів до його заступника Багазія.¹¹² Попри розходження думок у цьому питанні, колега Оглоблина Іван Крип'якевич позитивно оцінював відродження культурного та політичного життя в Києві («на “дикому полі” зорганізували початки нового»¹¹³) та висловлював переконання, що Київ має стати центром наукових видань, організувати який мав би Оглоблин разом із Наталею Полонською-Василенко.¹¹⁴ Завдання полягали у започаткуванні засідань на цікаві та актуальні наукові проблеми та приверненні молоді до дискусій. Про відкриття відділень в університетах професору не йшлося: «Лекше буде дістати дозвіл на практичні студії, напр. агрономічні, хімічні, механічні — найважче на гуманістичні, бо тут справа йде про політикум».¹¹⁵

Ще з перших днів функціонування КМУ намагалась взяти під свій контроль бібліотеки міста, які через діяльність зондеркоманд Міністерства закордонних справ Третього Райху та Вермахту були вразливими до хаотичних розграбувань та нищення.¹¹⁶ Схожим чином КМУ вчинила спробу взяти під контроль київські архіви.¹¹⁷ Роботи з порятунку цінних матеріалів стосувалися і архівної справи.

На цьому етапі нашого дослідження важливо підкреслити зміст діяльності ОШР на території України, а зокрема у Києві. Наталія Кашеварова у дослідженні служб, що підпорядковувалися Альфреду Розенбергу зазначає, що завданнями ОШР були реалізація ідеологічних настанов НСДАП, робота з фольксдойче та пропаганда націонал-соціалістичної ідеології серед місцевого населення через культурні досягнення Третього Райху, насадження німецької

---

¹¹² Кислиця Д. Світе ясний: спогади від р. Вовчі на Надніпрянщині до р. Св. Лаврентія на Оттавщині. Оттава : “Нові Дні”, 1987. С. 179.

¹¹³ Винар Л. Листи Івана Крип'якевича до Олександра Оглоблина. *Український історик*. 1990. Т. 27, № 1-4. С. 171.

¹¹⁴ Там само. С. 175.

¹¹⁵ Там само. С. 172.

¹¹⁶ Малолетова Н., Дубровіна Л. Нацистська бібліотечна політика у період окупації Києва у 1941–1943 рр. і доля книжкових фондів Бібліотеки Академії Наук УРСР. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2000. № 5. С. 152.

¹¹⁷ ЦДАВО України. Ф. 3206. Оп. 5. Спр. 1. Арк. 294.

культури.¹¹⁸ Для виконання цих завдань ОШР мав зорганізувати масштабне вилучення культурних цінностей для вже згаданих Вищої Школи та Східної бібліотеки Розенберга, а цьому в свою чергу мав передувати їхній опис та систематизація. Але перед співробітниками, що прибули на Схід виникали труднощі. Серед них відсутність достовірної інформації про наявні матеріали (зважаючи на евакуацію у 1941 році, наповнення колекцій потребувало перегляду), обмежені знання місцевих мов, звичаїв, бюрократичної системи. Організація потребувала кадрів, що могли принаймні на початкових етапах окупації забезпечити орієнтування в новому для німців середовищі. Тому потребував консультацій, звітності та навігації від місцевих науковців, що залишилися в окупованому Києві — психологів, техніків, лікарів, біологів, архівістів, істориків, мовознавців. Зважаючи на широкі вповноваження Штабу та забезпечення цивільною адміністрацією його безперешкодної діяльності, ОШР вводив найцінніші з ідеологічної точки зору інституції у свою сферу впливу та визначав їхню подальшу роботу (кадровий склад, кількість співробітників, консервацію, інспекції тощо) через важелі німецької влади (наприклад, генеральні комісаріати — органи влади німецької окупаційної влади, де працювали співробітники ОШР). Безкомпромісні плани на вивезення українських матеріалів, зокрема бібліотечних зібрань викликало у керівництва ГРГ «Україна» ОШР пересторогу, що такі дії викличуть протести ідейного прошарку населення, який вбачатиме в цьому духовне та культурне нищення українців. Тому такі дії мали пояснюватися загалу як військова необхідність задля порятунку книжкових зібрань.¹¹⁹ Через бомбардування та стратегію

---

¹¹⁸ Кашеварова Н. Партійні служби Альфреда Розенберга у реалізації ідеологічної складової політики Третього Райху: історико-документознавчий та джерелознавчий аспекти : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06. Київ, 2023. 538 с.

¹¹⁹ Звіт про діяльність співробітника Головної робочої групи «Україна» Оперативного штабу райхслайтера Розенберга для окупавних областей про конфіскацію зібрань бібліотек та інститутів м. Києва від 18 листопада 1941 р. *Київ: війна, влада, суспільство. 1939-1945 рр. (За матеріалами радянських спецслужб та нацистської окупаційної адміністрації)*. Київ, 2014. С. 429.

«випаленої» землі багато будівель були пошкоджені, а артефакти всередині потребували нового безпечного сховку.

У жовтні відновив свою роботу Центральний історичний архів ім. Антоновича (зараз — Центральний державний історичний архів України) під керівництвом Володимира Міяковського, якого призначила міська управа. Це призначення влаштувало архівіста доктора Георга Вінтера, що восени 1941 року був радником військового управління, а у серпні 1942 став співробітником ГРГ «Україна» ОШР.¹²⁰ Вже у листопаді Міяковський керував підготовкою архівів до транспортування, збором та збереження архівів, наданні інформації з архіву органам влади та приватним особам, підбором матеріалів, які замовляла німецька адміністрація.¹²¹ Директор також висловлював незгоду співробітникам ОШР із складними умовами праці співробітників та невідповідною заробітною платою і просив про надання працівникам продуктів харчування та палива.¹²² На листопад 1941 року платня директору архіву становила 1000 крб, замісника директора — 700 крб, старших наукових співробітників — 600 крб, молодших наукових співробітників та технічного персоналу від 200 до 400 крб (100, 70, 60, 20-40 RM відповідно).¹²³ Примітно, що з 30 співробітників 13 були працевлаштовані в архів у жовтні-листопада 1941 року (переважно технічний персонал та молодші наукові співробітники). На директора архіву покладалася безпосередня відповідальність за добробут співробітників та можливості до забезпечення їм безпечного та стерпного існування. Наприклад, після арешту за викрадення картоплі з спільного городу 18-річної доньки співробітниці архіву, Міяковський вступився за дівчину і просив зняти арешт з неї, аргументуючи це добровільним від'їздом її батька на роботу до Німеччини у

---

¹²⁰ ЦДАВО України. Ф. 3206. Оп. 5. Спр. 1. Арк. 280.

¹²¹ Там само. Арк. 285-286.

¹²² Там само. Арк. 287.

¹²³ Там само. Арк. 303-304.

січні 1942 року (тобто одразу після початку відправки робітників) та хорошою роботою в архіві її матері.¹²⁴

Центральний архів містив 5 відділів, перший з яких — Архів давніх актів, розміщувався у будівлі Київського університету і з вересня 1941 року підпорядковувався Наталії Полонській-Василенко.¹²⁵ Цю працю вона описувала так:

...для наукової праці не залишалось часу: щоденна служба в Архіві — до 6-ї години вечора; холод в неопаленому будинку університету; холод дома; відсутність електрики [...]; голодне існування, бо ціни на базарах були неймовірні, — все це позбавляло надії на можливість наукової праці. До того, під час евакуації Академії було вивезено всі мої архівні матеріали, незакінчені праці і т. д.¹²⁶

В липні 1942 року загальна кількість наукового і технічного персоналу налічувала 35 осіб (з них незгадані керівники окремих відділів — Катерина Остроградська, Микола Яновський, Олександр Барабашов).¹²⁷ Ще у березні 1942 року робота Наталії Полонської-Василенко та технічного співробітника не оплачувалась.¹²⁸

Відділом культури та освіти у місті став головувати інший історик — Кость Штеппа. Його наказом 20 жовтня 1941 року було засновано Українську академію наук (далі — УАН), що складалася з чотирьох відділів — фізико-математичного, природничого, технічного, історично-філологічного. Директором Інституту археології обрали Наталю Полонську-Василенко, а директором Інституту історії України — Миколу Андрусяка.¹²⁹ Андрусяк

---

¹²⁴ Там само. Арк. 223.

¹²⁵ Кеннеді П.Г. Доля Київського центрального архіву давніх актів у Другій світовій війні: потрійна трагедія - нищення, пограбування, пропаганди. *Архіви України*. 2002. Т. 250, № 4-6. С. 52.

¹²⁶ Полонська-Василенко Н. Сторінки спогадів. Український Вільний Університет. *Спогади* / уряд. В. Шевчук. Київ, 2011. С. 517.

¹²⁷ ЦДАВО України. Ф.3206. Оп.5. Спр. 1. Арк. 252.

¹²⁸ ЦДАВО України. Ф.3206. Оп.5. Спр. 1. Арк. 258.

¹²⁹ Передмова. *Історія Національної академії наук України 1941–1945. Частина I . Документи і матеріали*. Київ, 2007. С. 28.

приїхав з Заходу в місто «ще як палав Хрещатик» та покладав великі надії на підпорядкований йому Інститут.¹³⁰

Ще 17 вересня у Будинку вчених по вул. Фундуклеївська, 21 відбулося засідання, де обговорювалася подальша робота інституції, зважаючи на евакуацію попереднього керівника, відсутність фінансування та догляду.¹³¹ Метою подальшої діяльності декларувався обмін досягненнями у науці, техніці, культурі, організація вчених та взаємодопомога (в тому числі матеріальна).¹³² Членами Будинку вчених не могли стати колишні комуністи, співробітники НКВС та в ширшому сенсі — «більшовицькі керівники».¹³³ На 1942 рік до історичної секції Будинку вчених на 1942 рік було приписано 13 істориків (по факту — 12), що майже вдвічі менше, ніж філологів.¹³⁴

Відродження наукових установ супроводжувалося і намаганням відновити роботу Київського державного університету. 15 листопада 1941 року ректором Костем Штеппою був затверджений склад кафедр університету. Історичний відділ факультету складався з кафедри історії України (завідувач — Олександр Оглоблін, основний склад — Наталія Полонська-Василенко, Микола Андрусак, Порфирій Білик, Оксана Степанишина, Микола Геппенер, Михайло Карачківський) та кафедри загальної історії (завідувач кафедри — Кость Штеппа, основний склад — Сергій Гіляров, Микола Сагарда, Поліна Кульженко, Володимир Зайцев).¹³⁵ Тимчасова ставка для ректора становила 2000 крб, для декана факультету — 1500 крб, завідувача відділу — 1200 крб.¹³⁶ Викладачі мали отримувати від 900 до 1200 крб (в залежності від вченого звання), асистенти кафедр — 700 крб.¹³⁷

---

¹³⁰ Чебан М. Микола Андрусак як історик й організатор науки С. 381-394. *Український історичний збірник*. 2009. № 12. С. 389.

¹³¹ ДАКО. Р-2412. Оп. 2. Спр. 44. Арк. 1.

¹³² Там само. Арк. 4.

¹³³ Там само. Арк. 4б.

¹³⁴ Там само. Арк. 17.

¹³⁵ ДАКО. Оп. Р-2412. Оп. 2. Спр. 23. Арк. 1.

¹³⁶ Там само. Арк. 33.

¹³⁷ Там само. Арк. 34.

Після ідеологічних та політичних обмежень, попри відсутні інструментальні можливості, історія знову стала затребуваною суспільною наукою. Уявлення про самостійність чи автономію, що могли стати реальністю під німецьким пануванням, демонструють розлогі рекомендації з викладання в народній школі та гімназіях історії: яскрава подача матеріалу, серед підручників — вісім томів «Історії України» Михайла Грушевського, «Історія України» Івана Крип'якевича, обов'язковою до вивчення ставала творчість Сковороди, Куліша, Хвильового, Зерова. Важливим мав бути і локальний аспект більшовицьких репресій — «продрозверстка — грабунок села», селянські повстання та «боротьба селян українців з москалями і жидовою в 1918-1920 рр.».¹³⁸ Багатообіцяючим видавалося майбутнє німецьке правління і Федору Гайовичу — ідеологу пластового руху на Закарпатті та одному з редакторів «Українського Слова». Щоправда відновлення наукового життя він оцінював скептично через масову евакуацію передових вчених.¹³⁹

В останньому випуску «Українського слова» повідомляли про організацію місячних курсів для вчителів історії й української літератури середніх шкіл Києва.¹⁴⁰ Вказувалось і число викладачів історії у місті для середніх шкіл та гімназій — 80, проте наголошувалось на їхній некомпетентності в українській історії. На жаль, імена викладачів таких курсів не уточнювалися. Проте науковий співробітник групи «Наука» РГ ОШР «Західна Україна» (з 1942 року — Зондерштабу «Наука»¹⁴¹) Вальтер фон Франке повідомив заступника відділу Культури та Освіти, що такі курси не проводитимуться тому, що «цей курс дав би змогу сходитися людям, щодо

---

¹³⁸ Федорчук І. Про навчання дітей рідній історії. Українське слово. 1941. 27 листопада. С. 3.

¹³⁹ Гайович Ф. Київ у жовтні 1941. *На зов Києва* / ред. К. Мельник. Торонто, 1985. С. 191.

¹⁴⁰ *Українське слово*. 1941. 13 груд. С. 4.

¹⁴¹ Кашеварова Н. *Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами "східного простору" (1940–1945). Частина 1: Джерелознавче дослідження*. Київ, 2014. С. 123.

яких лояльності німці непевні».¹⁴² Василь Верига, бієць «Першого Буковинського куреня» похідної групи ОУНм згадував, що з ініціативи організації молоді та активні люди розсилалися по містам та селам для організації самоуправ та влаштування курсів з історії України і просвітницької роботи щодо діяльності українських націоналістів.¹⁴³

Попит на історію зростав і через великий інтерес німецьких військових до архітектурних пам'яток Києва та Музею українського мистецтва. Зазначалося, що відділ Освіти міської управи виділив лекторів-екскурсоводів для ознайомлення вояків з «історичним минулим українського народу».¹⁴⁴ Екскурсійна робота з німцями передбачала не тільки володіння матеріалом про пам'ятки Києва, але і хороше знання німецької мови. Осіб з такими вміннями у штатних розписах Центрального історичного музею, об'єднаного з Лаврським музеєм та списках працівників музеїв Києва позначали як «лекторів спецекурсій» або «екскурсовод спецекурсій».¹⁴⁵ Варто зазначити, що спецекурсороводів серед співробітників київських музеїв було обмаль. Пізніше у пресі повідомлялося, що організацією щотижневих екскурсій для німців з Райху займатиметься штаб Розенберга.¹⁴⁶

Серед співробітників Штабу, чиє перебування припало на перші місяці німецької окупації, був Нандор Феттіх — угорський археолог, що був відомим спеціалістом з давньої історії та археології, тому його знання були б особливо цінними при описі експонатів Музейного містечка. Феттіх також уже

---

¹⁴² Андрусак М. (підпис — Немирон Н.). У збудженій в огні столиці України (Славній пам'яті мучеників за Україну в Києві в 1941-42 рр.). *В боротьбі за українську державу: Есеї, спогади, свідчення, літописання, документи Другої світової війни* / ред. М. Марунчак. Вінніпег, 1990. С. 805.

¹⁴³ Верига В. Буковинський Курінь 1941. *На зов Києва. Києва* / ред. К. Мельник. Торонто, 1985. С. 142., Михалевич М. Сорок років тому. *На зов Києва Києва* / ред. К. Мельник. Торонто, 1985. С. 241.

¹⁴⁴ Без автора. Екскурсії німецьких вояк. Українське слово. 1941. 16 жовтня. С. 4.

¹⁴⁵ Проект штатного розпису Центрального історичного музею, об'єднаного з Лаврським музеєм (колишній ЦАРМ). Київ, після 15 жовтня 1941 р. *Києво-Печерська Лавра у часи Другої світової війни: Дослідження. Документи* / упоряд.: Т. Себта, Р. Качан. Київ, 2016. С. 362.

¹⁴⁶ Рогауш. *Нове українське слово*. 1942. 29 травня. С. 4.

відвідував Радянський Союз у 1930-х та мав багато знайомих серед музейників. До всього вчений володів російською мовою на достатньому рівні. Для мовної практики та вочевидь для ознайомлення із київським середовищем, Феттіх разом із колегою Дьюла Ласло почали відвідувати уроки російської мови у Поліни Кульженко. Феттіх вказує, що вони домовилися платити їй за це 2,50 RM:

Вона просила значно менше. Ми дали їй добрячу солдатську хлібину, яку вона не хотіла брати від нас, твердячи, що вона нам самим потрібна. Однак, я наполягав і вона сором'язливо взяла хліб. Було видно, що вона вважала хліб великою цінністю. Ми чули, що на чорному ринку такий шматок хліба продавали за 30 RM.¹⁴⁷

Скрутне матеріальне становище та відсутність речей щоденного вжитку — характерна риса життя киян під німецькою окупацією. Спекуляції та завищені ціни, пошук продовольства на базарі та на селі формували нову реальність, яка визначала буття містян на наступні місяці. Нандор Феттіх також згадував про умови життя нумізмата Валентина Шугаєвського:

Шугаєвський зі своєю сім'єю — хворою на туберкульоз дружиною, і дочкою, гімназисткою 5-го класу, живуть у злиднях. Його зарплата — близько 80 марок на місяць. З такими грошима в Києві можна лише животіти. У квартирі немає опалення. Постійна температура — 3 градуси вище нуля. Втрюх сплять на кухні, бо там тепліше. Ми пригостили його хлібом, який зекономили під час обіду, він взяв його з вдячністю.¹⁴⁸

До вересня 1941 року Шугаєвський завідував відділом нумізматики Центрального історичного музею, а також виконував обов'язки старшого наукового співробітника Інституту археології АН УРСР. Його особиста приязнь до Феттіха та наявність спільних знайомих встановила між ними особливі бартерні відносини, де Феттіх міг розраховувати на інформацію про життя Лаври і містян, а також книги і запрошення до вечері, у той час коли Шугаєвський отримував продовольство, яке Феттіху гарантував німецький однострій: «Денне харчування коштує 2 марки. На трамваях можна їздити безкоштовно, що полегшує нам пересування по місту. Наша квартира з

---

¹⁴⁷ Феттіх Н. *Київський щоденник (3.XII.1941 – 19.I.1942)*. Київ, 2004. С. 39.

¹⁴⁸ Там само. С. 54-55.

опаленням та електрикою також безкоштовна, тому ми, буває, днями не зазираємо в гаманці».¹⁴⁹ Угорський археолог, позбавлений вантажу нацистської призми бачення місцевого населення співчував і жахався тому, що бачив на вулицях Києва. Використовуючи можливості співробітника ОШР Феттіх домовився з Вальтером фон Франке про розписку для збереження у квартирі Шугаєвського дротів для використання електроенергії, мотивуючи це його науковою роботою.¹⁵⁰

Пріоритетом для Шугаєвського згідно з щоденником Феттіха було збереження українських наукових інститутів (УАН) та лаврських колекцій у музеях.¹⁵¹ Відповідальність за останні він відчував не тільки як працівник, а і з жовтня 1941 року як уповноважений керівник лаврських музеїв, штат яких значно скоротився.¹⁵² Будучи вже тимчасово виконуючим обов'язки заступника директора Центрального історичного музею у грудні 1941 року, він вимагав у КМУ полагодити водогін для попередження руйнування історичного музею.¹⁵³

Зима 1941-1942 років була суворою і вимагала від співробітників музеїв, архівів та бібліотек багато відданості для своїх установ, зважаючи на неопалюваність музеїв, проблеми з транспортом та жахливу продовольчу ситуацію у всьому місті. Інституції вимагали талановитих адміністраторів для вирішення побутових питань (наприклад, ремонту приміщень після бомбардувань) та дій, що забезпечили б діяльність у музеях, зокрема екскурсійну.

---

¹⁴⁹ Там само. С. 51.

¹⁵⁰ Там само. С. 75—81.

¹⁵¹ Там само. С. 58.

¹⁵² Себта Т. Початок окупації (19 вересня – 2 листопада 1941 р.). *Києво-Печерська Лавра у часи Другої світової війни: Дослідження. Документи* / упоряд.: Т. Себта, Р. Качан. Київ, 2016. С. 50.

¹⁵³ Заява т.в.о. заступника директора Центрального історичного музею В. Шугаєвського відділу культури та освіти Київської міської управи про необхідність терміново полагодити пошкоджений водогін на території Києво-Печерської Лаври. Київ, 11 грудня 1941 р. *Києво-Печерська Лавра у часи Другої світової війни: Дослідження. Документи* / упоряд.: Т. Себта, Р. Качан. Київ, 2016. С. 387–386.

Окупаційна влада призначила Кульженко завідувачкою Музею російського мистецтва, а згодом і співзавідувачкою музею українського мистецтва. Але згідно з споминами її невдовзі звільнили з музею українського мистецтва.¹⁵⁴ Проте Нандор Феттіх, з яким Кульженко поділилася цією історією, згадував, що Кульженко змістили внаслідок інтриг у КМУ, а її місце зайняв чоловік начебто з націоналістичного табору (Андрій Хомич Середа).¹⁵⁵ Подібна практика замісництва осіб, що відкрито співпрацювали з німцями на активістів з власного кола згадується і у звітах СД про діяльність націоналістичних груп у Києві.¹⁵⁶ У цьому конфлікті інтересів фон Франке впевнено став на сторону Кульженко і відкликав будь-які зміни в адміністрації обох музеїв, а Поліна Аркадіївна зберегла посаду директорки.¹⁵⁷ Як зазначає Нандор Феттіх, це стало можливим за сприяння Ольги Гойбель (також Гейбель) — етнічної німкені, що проживала у Києві та працювала у Музеї західного та східного мистецтва (зараз — Музей Ханенків) головним зберігачем. Вона була призначена співробітником ГРГ «Україна» у листопаді 1941 року у якості позаштатного експерта з місцевого мистецтва, з зарплатнею 10 RM на день.¹⁵⁸ Нандор Феттіх називав її перекладачкою фон Франке, що вочевидь входило до її обов'язків консультанта.¹⁵⁹ Крім іншого, вона була хорошою приятелькою родини Геппенерів. Статус «фольксдойче» позитивно відображався на продовольчому забезпеченні, свободі пересування та можливостях до працевлаштування. Не дивно, що кияни почали масово доводити наявність німецького коріння.¹⁶⁰

---

¹⁵⁴ Кульженко П. Спомин. *Пам'ятки України*. 1998. № 1. С. 149.

¹⁵⁵ Феттіх Н. *Київський щоденник (3.XII.1941 – 19.I.1942)*. Київ, 2004. С. 74—75.

¹⁵⁶ Уривки з донесення начальника поліції безпеки та СД у Києві про ситуацію в Київському генеральному окрузі від 15 вересня 1942 р. *Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення*. Київ, 2012. С. 236.

¹⁵⁷ Феттіх Н. *Київський щоденник (3.XII.1941 – 19.I.1942)*. Київ, 2004. С. 79.

¹⁵⁸ ЦДАВО України, Ф. 3676. Оп. 3. Спр. 16. Арк. 4.

¹⁵⁹ Феттіх Н. *Київський щоденник (3.XII.1941 – 19.I.1942)*. Київ, 2004. С. 74.

¹⁶⁰ Berkhoff K. Ethnic identity and political loyalties. *Harvest of despair: life and death in Ukraine under Nazi rule*. Cambridge, 2008. P. 212.

Перші місяці німецької влади у Києві характеризувалися підйомом суспільних настроїв та намаганням відновити діяльності якомога більшої кількості інституцій, а у випадку УАН — започаткування нової сторінки у розвитку української науки. Київська міська управа, до функціонування якої доклалися історики, намагалась взяти під свій контроль якомога більше сфер життя киян. Історики, що перебували у Києві та були працівниками бібліотек, архівів та музеїв мали вести облік матеріалів, які не були евакуйовані радянською владою, забезпечувати їхню охорону та мінімальну діяльність (користування містян архівами, екскурсійна діяльність для німців тощо).

2.3. Форми діяльність істориків (1942 — 1943)

Валентин Шугаєвський, що на січень 1942 року виконував функції тимчасово виконуючим обов'язки директора Центрального історичного музею, складаючи план роботи інституції на майбутній рік, висловлював сумніви щодо можливостей й ефективності діяльності.¹⁶¹ Штат складався з п'яти осіб, серед яких не було, крім самого Шугаєвського, наукових співробітників, відомості про бюджет були відсутні, а питання чи залишиться музей і його колекції на території Лаври залишалося невирішеним. Цілі були визначені наступні: впорядкування розграбованих німецькими солдатами та місцевими жителями фондів, полагодження руйнацій у будівлях музею, облаштування робочого місця для тих співробітників, що досі працювали. У певному сенсі такий план стосувався не тільки конкретного музею, але й стану київської науки в цілому.

Звіт керівника зондерштабу «Наука» ОШР Вальтера фон Франке, датований лютим 1942 року, містить стислий опис стану наукових інституцій у Києві. Природньо, найбільше уваги він приділяє науково-дослідним установам технічного і природничого профілів. Про гуманітарну галузь

---

¹⁶¹ План роботи Центрального історичного музею на січень 1942 р. за підписом т.в.о. директора музею В. Шугаєвського. Київ. *Києво-Печерська Лавра у часи Другої світової війни: Дослідження. Документи* / упоряд.: Т. Себта, Р. Качан. Київ, 2016. С. 389–390.

відмічається добра робота Інституту археології та відсутність спеціалістів з суспільних наук. Фон Франке вважав Костя Штеппу — «єдиним визначним науковцем в гуманітарній галузі».¹⁶² Іншим київським історикам фон Франке надає такі характеристики:

Спеціалістом у галузі палеографії, стародруків та бібліотекознавства є пан [М. В.] Геппенер, фольксдойче за походженням. Професор [В. А.] Шугаєвський вважається визначним нумізматиком. Пан [П. П.] Курінний і фройлін [Н. В.] Геппенер розглядаються як хороші науковці в галузі прадавньої історії. Пан професор [Т. Г.] Кезма єдиний арабіст на Україні, професор з арабської мови видатний вчений, він повинен стати керівником орієнталістичного відділу Академічної бібліотеки.¹⁶³

Фон Франке, що згідно з спогадами Миколи Андрусяка у грудні 1941 року запросив представників усіх київських наукових установ і оголосив, що населення Києва має розходитися «по краю» через неспроможність позбутися місцевих: «Це саме теж повинні робити теж науковці».¹⁶⁴ За наявності у науковців бібліотек або наукових апаратів, вони могли (чи мали?) передати їх на переховок штабу Розенберга.

Кінець грудня 1941 року позначився низкою подій, що визначив наступні окупаційні місяці. Напередодні, 29 жовтня 1941 року Володимир Багазій заступив Олександра Оглоблина на посаді голови КМУ. Відсторонення Оглоблина у пресі пояснювалося короткою заміткою, що вчений збирається «присвятити себе виключно науковій роботі».¹⁶⁵ Оглоблинознавець Ігор Верба вказує, що скоріш за все зміщення Оглоблина пов'язане з конфліктом з німецькою владою щодо відкриття у Києві публічного будинку з українськими

---

¹⁶² Із підсумкового звіту керівника групи «Наука» доктора Фон Франке до рейхсміністра окупованих східних територій А. Розенберга про стан наукових установ м. Київ. *Історія Національної академії наук України 1941–1945. Частина I. Документи і матеріали*. Київ, 2007. С. 495.

¹⁶³ Там само.

¹⁶⁴ Андрусяк М. (підпис — Немирон Н.) У збудженій в огні столиці України (Славній пам'яті мучеників за Україну в Києві в 1941-42 рр.). *В боротьбі за українську державу: Есеї, спогади, свідчення, літописання, документи Другої світової війни* / ред. М. Марунчак. Вінніпег, 1990. С. 805.

¹⁶⁵ ІР. «Київ вимагає праці». *Українське слово*. 1941. 2 листопада. С. 1.

дівчатами.¹⁶⁶ Відмова призвела до погроз професору та його звільнення. Висувалися також версії, що звільненню передувало звинувачення його заступника Багазія у маніпуляціях з майном вбитих євреїв (що виглядає вкрай мало ймовірно, якщо саме Багазій, хоч і ненадовго заступив Оглоблина).¹⁶⁷ Перебування Оглоблина на посаді оцінюють двояко через його намагання сприяти українському культурному життю, відновленню міської інфраструктури, роботи підприємств та комунікацій в той самий час, коли відбувалися розстріли у Бабиному Яру, причетність до яких Оглоблина (вибір місця розстрілів, складання списків євреїв, розпорядження майном убитим) досі залишається нез'ясованою до кінця.¹⁶⁸ 21 жовтня ним також була видана службова записка про необхідність заходів щодо знищення більшовицької символіки.¹⁶⁹

12—13 грудня гестапо здійснило першу хвилю арештів осіб з мельниківської мережі у Києві, що позначило початок нової хвилі репресій проти членів Організації українських націоналістів. Іван Патриляк підкреслює, що причина знекровлення мельниківської ОУН у Києві полягала у відмові діячів перемістити роботу у підпілля та високий рівень розконспірованості структур ОУНм на початку німецького вторгнення¹⁷⁰.

Арешти торкнулися як поодиноких активістів організації, так і редакції україномовної газети «Українського Слова» та 27 співробітників КМУ (на початку жовтня 1941 року штат налічував не менше 45 співробітників¹⁷¹).

---

¹⁶⁶ Верба І. Viva Professor! Чи про міфи оглоблинознавства. *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки*. 2009. № 4. С. 605.

¹⁶⁷ Верба І. О.П. Оглоблин (закінчення). *Український історичний журнал*. 1995. Т. 405, № 6. С. 94.

¹⁶⁸ Верба І. Окупація (1941-1944). *Олександр Оглоблин*. Київ, 1999. С. 249—254.

¹⁶⁹ Службова записка голови Київської міської управи О. Оглоблина щодо знищення більшовицької символіки. *Київ: війна, влада, суспільство. 1939-1945 рр. (За матеріалами радянських спецслужб та нацистської окупаційної адміністрації)*. Київ, 2014. С. 399.

¹⁷⁰ Патриляк І. Українське націоналістичне підпілля. *Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення*. Київ, 2012. С. 77.

¹⁷¹ Костючок О. Створення і структурна побудова Київської міської управи за часів німецької військової адміністрації. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2010. № 100. С. 33.

Передчуваючи небезпеку і нові обмеження, оунівці мали відійти у глибоке підпілля (що врешті сталося, разом зі зміщенням фокусу на збройну боротьбу) або покинути місто. Хвилі арештів не припинялися, і Микола Андрусяк залишив Київ у кінці лютого 1942 року У спогадах, він посилався на слова фон Франке про те, що той не вважає прибулих із Заходу членами професорського університетського складу.¹⁷² З одного боку, це було ще одним застереженням щодо присутності осіб націоналістичного спрямування (Андрусяк підтримував зв'язки з Іваном Рогачем, подружжям Теліг та публікував відповідні статті на сторінках «Українського слова»), з іншого — проявом науково-освітньої політики нацистів щодо українського населення.

У перші місяці окупації «Українське слово» було не тільки інформаційним органом, що сповіщав киян про міжнародну ситуацію, просування на фронті чи побутові оголошення, а в першу чергу адаптував громадську думку до нової влади. Основний фокус уваги був зосереджений довкола визволення українців від московського і єврейського більшовизму, який здійснили німці під проводом Адольфа Гітлера та плануванню майбутніх українських заходів під німецьким правлінням. Водночас газета стала майданчиком для публікацій праць та коротких заміток істориків, мовознавців, філологів та інших вчених. Темами їхніх статей була діяльність українських діячів — Михайла Грушевського, Петра Могили, Миколи Лисенка, Тараса Шевченка, Івана Нечуя-Левицького, Івана Мазепи та інших. Створювали статті до газети люди, наближені до похідних груп ОУН. «Краківські вісті» сповіщали читачів 25 лютого 1942 року про діяльність вчених у Києві:

Дехто з українських учених приступив уже до праці серед нових обставин. Так, напр[иклад], проф. Лев Окиншевич, відомий дослідник державних установ

---

¹⁷² Андрусяк М. (підпис — Немирон Н.) У збудженій в огні столиці України (Славній пам'яті мучеників за Україну в Києві в 1941-42 рр.). *В боротьбі за українську державу: Есеї, спогади, свідчення, літописання, документи Другої світової війни* / ред. М. Марунчак. Вінніпег, 1990. С. 812.

Гетьманщини, написав розвідку про німців в історії України до кінця XVIII ст. Дехто з професорів бере участь в новій українській пресі, що повстала у Києві.¹⁷³

Заміна «Українського слова» на «Нове українське слово» 14 грудня 1941 року призвела до того, що зі статей зникла антиросійська риторика, хоча рівень антисемітизму та антибільшовизму залишався сталим до кінця окупації. Замість розвідок про українців почали з'являтися розлогі статті про німецьких державних діячів, композиторів, письменників, свідчення про злочини більшовиків, публікації науково-популярного характеру з урахуванням пропагандистських норм та заклики їхати працювати до Німеччини. Авторитету серед населення газета не мала та вважалася беззмістовною.¹⁷⁴ Проте для людей, що готували статті для газети (з історичного середовища це Олександр Оглоблин, Поліна Кульженко, Володимир Міяковський, Ілля Самойловський, Наталія Полонська-Василенко, Петро Курінний, Сергій Гіляров) публікація означала можливість отримати разову виплату у 150 окупаційних райхсмарок, а також право на користування дешевою їдальнею міської управи.¹⁷⁵

Місце редактора газети зайняв професор історії та новопризначений ректор Київського університету Кость Штеппа. Перевагами Штеппи були його німецьке походження, стримане ставлення до українського націоналістичного руху та, як вважав сам історик, розуміння місцевого населення та глибоко радянського сліду, що стримував би прагнення людей до національної самостійності.¹⁷⁶ Дослідники біографії історика на основі документів та спогадів Штеппи та членів його родини підтверджують його свідоме рішення співпраці, чому в подальшому сприятиме ув'язнення його сина в німецькому

---

¹⁷³ Повідомлення про діяльність учених УАН у м. Київ. *Історія Національної академії наук України 1941–1945. Частина I. Документи і матеріали*. Київ, 2007. С. 498—499.

¹⁷⁴ Гедз В. Преса і пропаганда. *Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення* / ред. Л. Легасова та ін. Київ, 2012. С. 98.

¹⁷⁵ Верба І., Самофалов М. Фольксдойч у окупованому нацистами Києві. *Історик Кость Штеппа: людина, вчений, педагог*. Київ, 2010. С. 130.

¹⁷⁶ Там само. С. 128.

таборі.¹⁷⁷ Вірогідно і те, що він був агентом Імперської служби безпеки та доповідав з питань релігійної ситуації в Україні.¹⁷⁸ Авторські статті редактора були присвячені переважно сучасним подіям або подіям недавньої історії, на відміну від науково-популярних статей колег, де була відсутня антисемітська риторика, наприклад Володимира Міяковського «Шевченко сто років тому» за 8 березня 1942 року чи Наталії Полонської-Василенко «Київ — “стольний град” Володимира Святого і Ярослава Мудрого» за 8 лютого 1942 року. Одна з публікацій Штеппи під назвою «Історична приреченість» присвячена звинуваченням Радянського Союзу у плануванні превентивної війни проти Німеччини та «спільного владики» союзників — світового єврейства.¹⁷⁹ У випуску, що повністю присвячений персоні Сталіна, Штеппа підготував статтю «Кривавий Сталін» для газети, де звинувачував у занепаді радянської науки «методи жидівської талмудистики», культ вождя та руйнацію пам'яток культури та закладів освіти (див. Додаток 1).¹⁸⁰ Надія Лінка (Геппенер), що зустріла його влітку 1942 року в саду Покровського монастиря, згадувала, що професор скаржився на необхідність постійної брехні на місці редактора газети та на неможливість відмовитися від посади. Емоційний стан він мав похнюплений: «Він плакав, розповідаючи, що вже боїться ходити вулицями рідного міста, де міг зустріти партизанів та підпільних месників, які мають усі підстави, щоб розправитися з ним».¹⁸¹

Серед заарештованих і розстріляних під час лютневих нацистських акцій був і другий голова КМУ, а його місце 18 лютого 1942 року посів Леонтій Форостівський — останній очільник міської управи за німецької окупації. Попри свою історичну освіту, Леонтій Форостівський не реалізовував себе як дослідник. Як стверджує Віталій Гедз, постать Форостівського залишається

---

¹⁷⁷ Там само. С. 131.

¹⁷⁸ Там само. С. 134.

¹⁷⁹ Штеппа К. *Нове українське слово*. 1942. 21 червня. С. 3.

¹⁸⁰ Штеппа К. *Нове українське слово*. 1942. 15 березня. С. 2.

¹⁸¹ Спогади про Києво-Печерську Лавру (1941–1944). *Києво-Печерська Лавра у часи Другої світової війни: Дослідження. Документи* / упоряд.: Т. Себта, Р. Качан. Київ, 2016. С. 230.

значно недопрацьованою дослідниками, біографічних відомостей про нього все ще досить мало.¹⁸² Варто зазначити, що в довоєнний час Форостівський був директором магазину № 1 Київської обласної торгової контори «Головрибзбуту». Вже під час війни співробітник гестапо висловлював сумніви, що така посада могла дістатись безпартійній особі.¹⁸³

Леонтій Форостівський пояснював свою згоду стати міським головою «псячим обов'язком», усвідомлюючи ризики (зважаючи, що попередника — Багазія розстріляли в Бабиному Яру).¹⁸⁴ У розмові з Григорієм Костюком він невдоволено висловлювався про свою посаду та німців, що вбили «тисячі й тисячі киян» та євреїв. Костюк описував Форостівського «реалістичним філософом», який закликав «братися до праці» за наявних умов. У звітах СД київський бургомістр поставав особою, що лояльна до німецької влади. Він брав участь у низці урочистих подій — з приводу вшанування пам'яті Тараса Шевченка, та століття з дня народження Лисенка, бургомістр акцентував увагу на ролі Німеччини в поверненні свободи українцям.¹⁸⁵ Питання лояльності Форостівського є цікавим і у вимірі особистому, так як його брат — Євген Форостівський був пов'язаний з ОУН та розстріляний у 1942 році. Про розстріл брата та інших Форостівський згадує у часто цитованих спогадах «Київ під ворожими окупаціями».¹⁸⁶ У книзі описані збитки, завдані Києву стратегією «випаленої землі» з боку більшовиків та ворожою українцям німецькою адміністрацією. Про власну роль у міській управі Києва Форостівський не згадував.

---

¹⁸² Гедз В. Діяльність бургомістра Леонтія Форостівського у працях українських істориків. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2015. № 43. С. 237–241.

¹⁸³ Костюк Г. *Зустрічі і прощання. Книга друга*. Торонто, 1998. С. 90.

¹⁸⁴ Там само. С. 39.

¹⁸⁵ Уривки з донесення начальника поліції безпеки та СД у Києві про ситуацію в Київському генеральному окрузі за березень — початок квітня 1942 р. *Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення*. Київ, 2012. С. 143.

¹⁸⁶ Форостівський Л. *Київ під ворожими окупаціями*. Буенос-Айрес, 1952. С. 76.

У контексті нашого дослідження ми не будемо аналізувати його діяльність міського голови (хоча її оцінюють як доволі вдалу, що не дивно, беручи до увагу його досвід у адміністративній діяльності), зважаючи на відсутність у його резюме просвітницької чи наукової діяльності у сфері історії. Проте не можна оминати його ролі у культурному житті Києва, зважаючи, що дозволи і можливості роботи для інтелігенції та розвитку культурного життя встановлювалися за його посередництва. Зокрема його головування відзначилося створенням у березні 1942 року Музею-архіву переходової доби про Київській міській управі.

Завдання музею стосувалися «збирання і зберігання цінних історичних документів нашого часу».¹⁸⁷ По суті ж термін «переходова доба» означав зміну більшовицького ладу на нацистський та переконання місцевого населення у справедливості війни Третього Райху проти СРСР.¹⁸⁸ Директором музею призначили Олександра Оглоблина. Використання будинку за адресою Олександрівська площа (зараз — Контрактова) 8 призвело до виселення осіб, що проживали на другому поверсі.¹⁸⁹

Неодноразово під оголошенням із закликом ділитися документами для фондів музею бачимо ім'я автора заміток — одного з наукових консультантів Світозара Драгоманова. Попри те, що музей мав основний штат співробітників (до 20-ти осіб), до роботи також залучалися наукові консультанти та працівники за домовленістю, які допомагали у зборах матеріалу та виступали на наукових пленумах музею (див. Додаток 2).¹⁹⁰ Запрошуючи київських діячів на засідання музею, Олександр Оглоблин намагався долучати їх до «осередку наукового дослідження нашої епохи».¹⁹¹ Проте доповіді на наукових пленумах стосувались наукових зацікавлень доповідачів, наприклад «Київська

---

¹⁸⁷ В. Історична цінність Нове українське слово. 1942. 15 травня. С. 4.

¹⁸⁸ Від упорядника. *Музей-архів переходової доби: Пофондовий путівник* / уклад. О. Белая. Київ, 2002. С. 8.

¹⁸⁹ ДАКО. Р-2412. Оп. 2. Спр. 32. Арк. 7

¹⁹⁰ ДАКО. Р-2412. Оп. 2. Спр. 19. Арк. 2—5.

¹⁹¹ Там само. Арк.162.

архітектура XVIII ст.» Миколи Холостенка,¹⁹² «З історії Київського університету на початку XX ст. (1904—1909 рр.)» та «До питання про автора “Слова о Полку Ігоревім”» Олександра Грузинського,¹⁹³ «Київ у 1890-х роках рр. (за спогадами М.П. Василенка)» та «Київ — культурний центр часів Володимира Великого та Ярослава Мудрого» Наталії-Полонської Василенко,¹⁹⁴ «Пам’яті О.М. Сімзен-Сичевського» Володимира Міяковського,¹⁹⁵ «Історичне, археологічне та мистецьке значення Великої Лаврської Церкви» Петра Курінного.¹⁹⁶ Такі пленуми стосувалися обмеженого кола відвідувачів та складали наукову діяльність музею. На засіданнях також обговорювалася робота з пошуку матеріалів та створення виставок, що було частиною публічної діяльності музею разом із підготовкою статей для преси та мало здійснюватися відповідно вимогам часу.

За час роботи музею було створено три виставки — «Руйнація більшовиками культурних пам’яток у м. Києві», «Визволення Києва німецькою армією від юдо-більшовицького гніту і відродження господарського і культурного життя м. Києва», «Київ під час німецько-советської війни». Загальна кількість планованих проєктів сягала 15 штук (серед них — «Вища школа та наукові заклади під час більшовиків», «Панування жидів і большевиків у Києві», «Кооперація м. Києва, зокрема за переходової доби», «Літературне життя Києва 1917 — 1942 рр.», «Побут юдо-більшевицької верхівки і злидні українських народних мас у Києві».¹⁹⁷

Для збору експонатів влаштовувалися експедиції до Умані, Вінниці, Коростишева (туди був відправлений як фотограф працевлаштований син директора Музею — Дмитро Олександрович Оглоблин¹⁹⁸), Житомира та інших міст та сіл. Збір експозиції музею відбувався через заклики до

---

¹⁹² Там само. Арк. 11.

¹⁹³ Там само. Арк. 80.

¹⁹⁴ Там само. Арк. 76.

¹⁹⁵ Там само. Арк. 173.

¹⁹⁶ Там само. Арк. 175.

¹⁹⁷ Там само. Арк. 142.

¹⁹⁸ Там само. Арк. 18.

громадськості ділитися власними матеріалами, що стосувалися терору радянської доби, життя Києва під час німецько-радянської війни та відродження національного життя за допомоги Німеччини.¹⁹⁹ Від імені директора музею Олександр Оглоблин зреагував на руйнування споруд на території Лаври, написавши листа до відділа Культури і Освіти КМУ про неприпустимість руйнування історичних споруд, що пережили навіть «більшовицьку руйну». ²⁰⁰ До захисту Лаври долучилися Наталія Полонська-Василенко, Петро Курінний, Сергій Гіляров і разом з директором музею зверталися до генералкомісаріату.²⁰¹ Також музей встановлював контакти з редакціями на окупованій українській території та з редакціями на території Райху. Наукові пленуми музею стали відомими за межами Києва завдяки публікаціям про них у пресі, зокрема у газеті «Українська дійсність».²⁰²

Співробітники музею могли отримувати продуктові пайки (з городиною, оселедцями, мелясою тощо) та побутові (сіль, мило, свічки, паливо) для співробітників та утриманців, а також користуватися їдальнею.²⁰³ Так само продуктові картки надавалися особам, що працювали на договірних умовах.²⁰⁴ В окремих випадках через житловий фонд КМУ можна було отримати помешкання²⁰⁵ або меблі²⁰⁶. Зарплатня у працівників була конкурентною відносно інших інституцій, хоч і абсолютно невідповідною, зважаючи на продовольчу ситуацію. Директор отримував 1560 крб, вчений секретар — 1200 крб, керівник художнього відділу — 1100 крб, молодший науковий співробітник — 600 крб, завідувачі окремих відділів — 750 — 950 крб.²⁰⁷ Ціни

---

¹⁹⁹ Без автора. Організуємо музей переходової доби! Нове українське слово. 1942. 17 травня. С. 4.

²⁰⁰ ДАКО. Р-2412. Оп. 2. Спр. 32. Арк. 87.

²⁰¹ Качан Р. Руйнування архітектурного ансамблю Києво-Печерської Лаври у 1942—1943 рр. *Києво-Печерська Лавра у часи Другої світової війни: Дослідження. Документи / упоряд.: Т. Себга, Р. Качан. Київ, 2016. С. 96.*

²⁰² Музей-архів переходової доби: Пофондовий путівник / уклад. О. Белая. Київ, 2002. С. 11.

²⁰³ ДАКО. Р-2412. Оп. 2. Спр. 32. Арк. 20.

²⁰⁴ Там само. Арк. 57.

²⁰⁵ Там само. Арк. 105.

²⁰⁶ Там само. Арк. 298.

²⁰⁷ Там само. Арк. 136.

ж на київському базарі на хліб у серпні 1942 року сягали 14 — 15 крб. за 100 г, на сало — 700 — 750 крб за кг, пшоно — 22 крб за склянку.²⁰⁸ Для порівняння, звичайний технік-німець отримував 22 000 крб та право користуватися німецькою їдальнею.²⁰⁹

Серед інших проблем недоліками в роботі музею були відсутність електрики, непристосованість приміщення та його віддаленість від центру.²¹⁰

У листі до Омеляна Пріцака Оглоблин ділиться й іншими обмеженнями:

У нас тут видавництво історичної літератури — поки що лише солодкі мрії. Поволі працюємо над збиранням документального матеріалу. Зокрема, чималу роботу провадять Головний Історичний Архів і персонально проф. Полонська-Василенко. Незабаром відкривається Музей Археології (Директор — п. П.П. Курінний). Наш Музей Архів Переходової доби 15 VII відкриває виставку, присвячену руйнації більшовиками культурних пам'яток у Києві. Поруч з тим готуємось до другої виставки — «Визволення Києва німецькою армією від юдо-більшовицького гніту», — яка має відкритися на річницю визволення — 19 вересня 1942 р. Передбачається видання власне, підготовча робота. / [тит.] «Київ, зруйнований більшовиками» (на підставі матеріалів Музею-Архіву). Але, мабуть, доведеться шукати видавця за межами Києва. Добре було б, коли б Українське видавництво у Львові допомагало нам у цій справі!²¹¹

8 червня 1942 року відділ культури та освіти міської управи, реагуючи на звернення установ про доцільність застосування тризубу на печатках, прохав про історичну довідку від Олександра Оглоблина як директора музею та фахових істориків.²¹² Для історичної розвідки Оглоблином була скликана комісія, де він та запрошені експерти мали зачитати доповіді про використання тризуба на українських землях, загальноєвропейські геральдичні міські практики та герб міста Києва.²¹³ Крім директора музею членами комісії стали Наталія Полонська-Василенко, Світозар Драгоманов, Петро Курінний, Володимир Міяковський, Валентин Шугаєвський. Пізніше до комісії було

---

²⁰⁸ Любченко А. *Щоденник. Книжка перша*. Торонто, 1951. С. 105.

²⁰⁹ Там само. С. 121.

²¹⁰ Там само. Арк.135.

²¹¹ Наукова бібліотека НаУКМА Ф. 10. Оп.1. Спр. 743. Арк. 1.

²¹² ДАКО. Р-2412. Оп. 2. Спр. 204. Арк. 1.

²¹³ Там само. Арк. 2.

додано Андрія Середу для художнього втілення проекту герба²¹⁴ та Олександра Грузинського.²¹⁵ Розвідка Оглоблина про тризуб в українській геральдиці спиралася на джерела та літературу, частіше за все вітчизняного походження. Неодноразово автор наголошував на українській спрямованості майбутнього герба міста, що має містити зображення Архангела Михаїла, а його поєднання з Кушею підкреслювало б його використання у магдебурзькій традиції:

На нашу думку, перший — «Куша» який має стару геральдичну традицію «Тризуба» 10-11 ст., який понад 200 років був міським гербом Києва в часи магдебургії 15-18 ст. і який був насильно скасований російським урядом в кінці 18 ст. в умовах визволення Києва німецькою армією від московсько-більшевицької влади, саме цей старий київський міський герб має повне право на існування.²¹⁶

Згадка про визволення від московсько-більшовицької влади яскраво демонструє підокупаційні історіографічні норми, що мали бути дотримані для затвердження лояльності новій владі. Світозар Драгоманов у своїй доповіді обумовлював право містян Києва користуватися власним гербом, спираючись на тогочасне німецьке законодавство про збереження історичних і місцевих характеристик.²¹⁷ Висновком роботи комісії було прийняття комбінованого гербу, що містив би і Архангела Михаїла, і Кушу. Проект нового гербу Києва не був втілений у життя та не став відомий киянам (див. Додаток 3). Проте варто підмітити, що на прикладі цього випадку спостерігаємо відносну автономність історичної комісії, участь у розробці національно орієнтованого проєкту та низові ініціативи з утвердження історично обумовленої символіки окупованого міста. Члени комісії мали отримувати винагороду за свою роботу,

---

²¹⁴ Ящук А. «Архангел Михаїл» та «Богдан Хмельницький»: проєкти герба м. Києва 1942 та 1944 рр. у творчій спадщині Антона Середи. *Архіви України*. 2021. Т. 326, № 1. С. 184–195.

²¹⁵ ДАКО. Р-2412. Оп. 2. Спр. 204. Арк. 21.

²¹⁶ Там само. Арк. 18.

²¹⁷ Там само. Арк. 20.

зважаючи на прохання Оглоблина про оплату роботи членів Комісії.²¹⁸ Сумарний гонорар складав 2500 карбованців.²¹⁹

Дослідники пов'язують закриття музею («дивного», цитуючи керівника Центральної бібліотеки доктора Бенцінга) 3 листопада 1942 року з неефективністю музейної пропаганди (додамо, що відвідуваність на місяць сягала близько 600 осіб) та недовірою до постаті Олександра Оглоблина.²²⁰ Працівників музею охрестили такими, що завдяки роботі в музеї ухиляються від більш продуктивної праці.²²¹ Звільнених співробітників взяли на роботу до Центральної бібліотеки, в Історичний архів та міський комісаріат.²²² Жінок віком від 16 до 45 років пропонували відправити на роботу до Німеччини.²²³ Якщо зважати на підпільну наукову діяльність музею, що виходила за рамки «переходової доби», незадоволення німецького керівництва виконанням поставлених завдань не є несподіваними.

Оцінки німецької влади Олександра Оглоблина як помітної постаті в середовищі київської інтелігенції яскраво відображають страхи німців щодо лояльності місцевих. У серпні 1942 року його описували як обережного і неширокого, а науковий доробок характеризували як «неглибокий», хоч і визнавали, що у нього є свої прихильники серед вчених. Оглоблина сприймали не тільки як українця, який поступився радянському режиму і брав участь в науковому житті з безвиході, з його характеристики випливає, що в ньому підозрювали такого, що підтримує більшовицький режим. Оглоблину також закидали те, що на вересень 1942 року не опубліковані роботи про гольштейнсько-українські взаємини та німецьку колонізація українського

---

²¹⁸ Доповідна записка проф. О. П. Оглоблина керівникові відділу культури і освіти управи м. Київ І. В. Солодовнику про закінчення роботи комісії з розгляду питання про українські емблеми. *Історія Національної академії наук України 1941–1945. Частина I. Документи і матеріали*. Київ, 2007. С. 534.

²¹⁹ ДАКО. Р-2412. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 185.

²²⁰ Від упорядника. *Музей-архів переходової доби: Пофондовий путівник* / уклад. О. Беляя. Київ, 2002. С. 12.

²²¹ ЦДАВО України. Ф. 3206. Оп. 5. Спр. 1. Арк. 84.

²²² ЦДАВО України. Ф. 3206. Оп. 5. Спр. 7. Арк. 162.

²²³ ЦДАВО України. Ф. 3206. Оп. 5. Спр. 12. Арк. 118.

Лівобережжя у XVIII ст. Автор характеристики підозрює, що такі роботи лежать «в столі» у Оглоблина, так само, як і у інших науковців.²²⁴ Наталія Полонська-Василенко підтверджує, що неможливість друкуватися дозволила Оглоблину як ніколи раніше працювати над «Історією Русів», що було б неможливо в інших умовах.²²⁵ Невиконання Оглоблином запланованих робіт звертає нашу увагу до можливості їхнього написання, тому що ще в лютому 1942 року професору відмовили у доступі до Центрального архіву для написання праці «Економічний і культурний впливи Німеччини в Україні у XVIII-XIX ст.» через те, що імперська комісія з охорони архівів ще не оглянула його.²²⁶

Проте вже восени Оглоблин разом з Миколою Яновським працював над укладанням бібліографії та списку джерел для роботи над темою українських і російських торгівельних відносин з Німеччиною від XVII до XX ст.²²⁷ Зазначимо, що для професора, що впродовж своєї кар'єри вивчав зазначений період та економічну історію, ця тема знаходилась на перетині особистих зацікавлень історика та спеціалістів РГ ОШР.

Особливого значення для німців мали також дослідження магдебурзького права в українських містах. У цьому був зацікавлений Інститут Магдебурзького права, заснований у Німеччині ще у 1930-х. Наявність у Києві пам'яток, масив збережених копій грамот та корпус науковців робили місто привабливим для дослідження історії, хоча німцями організовувалися експедиції з метою пошуку слідів німецького міського врядування по всій Україні.²²⁸ Для якісних досліджень необхідні були переклади та публікації документів з київських архівів та бібліотек, зокрема з Архіву давніх актів. Такий напрям мав великі пропагандистські перспективи (і слугував

---

²²⁴ ЦДАВО України. Ф. 3206. Оп. 5. Спр. 1. Арк. 82.

²²⁵ Полонська-Василенко Н. Олександр Петрович Оглоблин в очах сучасниці. *Спогади* / упоряд. В. Шевчук. Київ, 2011. С. 504.

²²⁶ ЦДАВО України. Ф. 3676. Оп. 1. Спр. 221. Арк. 224.

²²⁷ ЦДАВО України. Ф. 3206. Оп. 5. Спр. 19. Арк. 88.

²²⁸ Там само. Арк. 44.

дослідженню єврейського питання) і, на думку німців, викликав сильний інтерес в українських академіків.²²⁹ До розробки цієї теми виразили готовність долучитися Наталія Полонська-Василенко (як директорка Архіву давніх актів), Лев Окіншевич (пропонував підготувати до друку збірник про Магдебурзьке право полкових міст, складений у середині XVIII ст. і написати коментар до цих документів), Олександр Оглоблин (відповідав за підготовку документів про поширення магдебурзького права на півночі Лівобережної України та написання коментаря до них), Володимир Міяковський (мав займатися доставкою необхідних документів з Центрального архіву), Микола Геппенер (з метою палеографічного аналізу документів для друку), Василь Дубровський (брав на себе дослідження в харківських архівах з метою поповнення документальних матеріалів, зібраних у Києві).²³⁰

Один із мотивів праці над цією темою для професорки Полонської-Василенко полягав у наявності неопублікованої праці її померлого чоловіка Миколи Василенка щодо Магдебурзького права. Готовий двотомний збірник Магдебурзьких грамот був конфіскований у 1930-х, його у каталогах Центральної бібліотеки мав розшукати Микола Геппенер, призначений її директором на початку 1942 року.²³¹ Крім іншого, професорка надала права на публікацію віднайдених сторінок рукопису Василенка для німецького видання за гонорар.²³² Паралельно велися пошуки робіт з цієї тематики інших репресованих — Наталії Мірза-Авак'янц, Валентина Отамановського, Пилипа Клименка, Іринарха Черкаського.²³³ За умов створення у Києві дослідних юридичних та економічних інститутів з німецьким керівником на чолі досвідчених українських співробітників (такі плани озвучувалися у липні 1942

---

²²⁹ Там само. Арк. 84.

²³⁰ Там само. Арк. 82.

²³¹ Там само. Арк. 85.

²³² Там само. Арк. 76.

²³³ Там само. Арк. 86.

року²³⁴), наукове надбання ув'язнених та вбитих увійшло б до поля світової науки, так само як і праці київських інтелектуалів.

Завдання ОШР диктувалися зацікавленнями старовиною, що безпосередньо впливало на діяльність різного роду музеїв у Києві. Такі, що підлягали особливому захисту та контролю з боку нацистської влади з січня 1942 року перейшли під контроль генералкомісаріату (Музей західноєвропейського мистецтва, Музей російського мистецтва, Музей українського мистецтва, Архітектурно-історичний музей у Софіївському соборі, Кирилівська церква), а опікуватися ними мала Ольга Гойбель. Це мало зарадити концентруванню цих пам'яток у владі працівників КМУ (за визначенням — націоналістів) і створити сприятливі умови для праці в них спеціалістів з ОШР.²³⁵ Натомість колекції, що не становили великого інтересу для користі «Великонімеччини» залишалися у підпорядкування міста. Це такі музеї як Музей-архів переходової доби, Центральний музей Т.Г. Шевченка, Музей-будинок Т.Г. Шевченка, Театральний музей (останні два — на консервації).²³⁶

Вимоги до очільників музеїв, що підпорядковувалися генералкомісаріату можна прослідкувати за звітом співробітника зондерштабу «Зображальне мистецтво» Діта Роскампа, який він готував у липні 1942 року з приводу роботи музейних установ. Звіт мав описувати важливість та потенціал колекцій Музею західноєвропейського мистецтва, Музею російського мистецтва, Музею українського мистецтва та Музею до- та ранньої історії. Зокрема автор зупиняється на постатях директорів. Підрадянська діяльність Сергія Гілярова та Поліни Кульженко описані як такі, що не дозволили до кінця вченим реалізувати свій потенціал — попри наукову діяльність у сфері

---

²³⁴ Там само. Арк. 87.

²³⁵ Звіт керівника групи «Наука» Оперативного штабу райхслайтера Розенберга д-ра фон Франке про стан основних музеїв м. Києва від 5 січня 1942 р. *Київ: війна, влада, суспільство. 1939-1945 рр. (За матеріалами радянських спецслужб та нацистської окупаційної адміністрації)*. Київ, 2014. С. 458—459.

²³⁶ ДАКО, Р-2412, Оп. 2, Спр. 244. Арк. 42—44.

історії мистецтва та викладанні Гілярова звинуватили у листуванні з німецькими вченими,²³⁷ а Кульженко у контрреволюції.²³⁸ Обидвох описують як здібних, Кульженко оцінюють дуже високо: «Фрау Кульженко — дуже здібна жінка, яка живе виключно своєю роботою і має гарну академічну освіту. У численних екскурсіях вона показувала музей в середньому 800—900 німецьким солдатам».²³⁹ Крім того, вчені добре знали німецьку мову. Натомість надаючи характеристику директору українського музею Воланському, доктор Діт Роскамп вказує, що той є колишнім вчителем мови і його наукових знань недостатньо для функціонування музею.²⁴⁰ Особливо зважаючи, що колекція українського музею вважалася цінною у колі досліджень впливу німецької культури на українську.²⁴¹ Такі дослідження були актуальними і у сфері наукової роботи. Зазначалось, що директор музею західноєвропейського мистецтва (Сергій Гіляров) зібрав достатньо матеріалу по темі «Про сліди німецького мистецтва в російському та українському живописі».²⁴²

Створення 7 грудня 1942 року Крайового управління архівів, бібліотек і музеїв при райхскомісарі України мало на меті забезпечити ефективне керування зібраннями інституцій, що були важливими для дослідження «східного простору».²⁴³ Внаслідок цього в один Крайовий музей були об'єднані музеї, що раніше перебували у компетенції генералкомісаріату (за винятком Архітектурно-історичного музею), а кількість співробітників значно скорочена.

До Крайового музею не належали музеї, що спеціалізувалися на історико-краєзнавчій роботі. Така археологічна та краєзнавча діяльність, що нерідко

---

²³⁷ ЦДАВО України. Ф. 3676. Оп.1. Спр. 138. Арк. 631.

²³⁸ Там само. Арк. 636.

²³⁹ Там само.

²⁴⁰ ЦДАВО України. Ф. 3676. Оп.1. Спр. 138. Арк. 637.

²⁴¹ Там само. Арк. 638.

²⁴² ЦДАВО України. Ф. 3206. Оп. 5. Спр. 7. Арк. 167.

²⁴³ Себта Т. Крайове управління архівів, бібліотек і музеїв при Райхскомісарі України: Історичний нарис. *Архіви України*. 2009. № 3-4. С. 111—112.

передбачає роботу в полі, була суворо підпорядкована воєнному стану, що означав обмеження свободи пересування, комендантську годину та постійні підозри у саботажній роботі. Проте зацікавленість німців у витоках та впливах германців не виключала організацію експедицій. До прикладу, була організована експедиція для дослідження Дніпровських порогів, з яких через руйнування Дніпровської ГЕС зійшла вода.²⁴⁴ У зборі матеріалів брали участь у українські науковці, головним чином з Дніпропетровська, де відкрили археологічний музей. Ілля Самойловський у травні 1942 року намагався отримати дозвіл на присутність у місцях виконання земляних робіт у Міській управі, пояснюючи це необхідністю збереження археологічних пам'яток.²⁴⁵ Приблизно у той самий час він опублікував замітку в «Новому українському слові» про віднайдений фрагмент пам'ятки кам'яного будівництва на старому Подолі.²⁴⁶

Ілля Самойловський був яскравим представником української археології та працівником Музейного містечка Лаври. Ще на початку 1942 року був створений Музей до- та ранньої історії, до якого увійшли колекції Центрального історичного музею ім. Т. Г. Шевченка на території Лаври. Підпорядковувався музей генералкомісаріату та розміщувався у колишньому Музеї Леніна. Переміщення цінностей до іншої будівлі було пов'язане з незадовільними умовами зберігання експонатів у колишньому Музейному містечку, загрози подальших руйнувань чи партизанських акцій. Діяльність цієї установи, також відомої як Археологічний інститут, археологічний музей,

---

²⁴⁴ Сорокіна С., Завальна О., Радієвська Т. Діяльність Музею до- і ранньої історії в Києві у 1942–1943 рр. (за матеріалами НМІУ). *Збірник матеріалів V Всеукраїнської науково-практичної конференції приуроченої 125-й річниці заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника* : зб. матеріалів. Кам'янець-Подільський, 2015. С. 292.

²⁴⁵ Заява археолога І. М. Самойловського до відділу культури і освіти київської міської управи щодо сприяння в збереженні археологічних знахідок під час земляних робіт на території древнього Києва від 12 травня 1942. *Історія Національної академії наук України 1941–1945. Частина I. Документи і матеріали*. Київ, 2007. С. 515.

²⁴⁶ Самойловський І. Фундамент давньої будівлі. *Нове українське слово*. 1942. 8 травня С. 4.

історичний музей була детально розглянута у спільних статтях Світлани Сорокіної, Оксани Завальної та Тетяни Радієвської. Разом із експонатами музей успадкував і більшість співробітників ЦІМ — головних діячів тогочасної археологічної науки — Іллю Самойловського, Валентина Шугаєвського, Валерію Козловську, Неонілу Кордиш-Головко, Надію Лінку (Геппенер), Бориса Безвенгліньського та інших. Загальну кількість співробітників оцінюють в приблизно 40 осіб. (з яких половина — науковий та науково-допоміжний персонал).²⁴⁷ Робота працівників музею полягала у транспортуванні експонатів, їхньому опису, підготовці до експонування. Зокрема, Неоніла Кордиш-Головко разом з іншими київськими науковцями допомагала у створенні археологічної виставки у 1942 року в Харкові.²⁴⁸ Петро Курінний займав посаду замісника керуючого музею. Німецьке походження його дружини дозволила їм обидвом отримати статус фольксдойча. Курінного Надія Лінка (Геппенер) описувала як такого, що неодноразово ставав на бік німецького керівництва та шпигував за співробітниками, доносячи німцям про проступки співробітників (зокрема про опір вивезенню експонатів до Німеччини восени 1943 року), за що його зневажали і німецькі директори.²⁴⁹ Першим німецьким керівником музею (січень — листопад 1942 року) був німецький археолог доктор Пауль Грімм, його замістив бібліотекар Йозеф Бенцінг, що вже опікувався Центральною бібліотекою райхскомісара України.²⁵⁰ Зі створенням у листопаді 1942 році Крайового інституту до- та

---

²⁴⁷ Сорокіна С., Завальна О., Радієвська Т. Діяльність Музею до- і ранньої історії в Києві у 1942–1943 рр.(за матеріалами НМІУ). *Збірник матеріалів V Всеукраїнської науково-практичної конференції приуроченої 125-й річниці заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника* : зб. матеріалів. Кам'янець-Подільський, 2015. С. 291.

²⁴⁸ Сорокіна С., Завальна О., Радієвська Т. Музей до- і ранньої історії у Києві (1942–1943): структура та персональний склад. *Науковий вісник Національного музею історії України*. 2017. Т. 1, № 1. С. 215–216.

²⁴⁹ Спогади про Києво-Печерську Лавру (1941–1944). *Києво-Печерська Лавра у часи Другої світової війни: Дослідження. Документи* / упоряд.: Т. Себта, Р. Качан. Київ, 2016. С. 252.

²⁵⁰ Сорокіна С., Завальна О., Радієвська Т. Музей до- і ранньої історії у Києві (1942–1943): структура та персональний склад. *Науковий вісник Національного музею історії України*. 2017. Т. 1, № 1. С. 212.

ранньої історії, музей став частиною його інституційного складу, а очолювати музей став Рудольф Штампфус, який запам'ятовувався співробітникам як запальний, але відхідливий начальний. Під керівництвом Штампфуса були організовані розкопки Корчуватського могильника на території Києва. Через конфлікт в інтерпретації походження могильника (Самойловський дотримувався думки, що артефакти відносяться до давньослов'янської культури, а не давньогерманської), Штампфус звільнив з музею Іллю Самойловського.²⁵¹ Хоча може здатися, що такий крок — досить безпечний вихід з ситуації конкуренції між ученими, проте належність до інституції у час окупації гарантувала низку привілеїв, що дозволяли прогнати себе та родину, а звільнення позбавляло не тільки наукової праці, але і заробітку. Проте цей випадок вчергове демонструє відстоювання трактування поширення давньогерманського впливу та одну з головних засад існування ОШР — виправдання німецьких претензій на панування Сходом.

Паралізована на час окупації освітня система зменшила будь-які можливості до викладання історії. Відсутність мотивації, нерадянських підручників, опалюваних приміщень з меблями та державної підтримки визначали низьку пріоритетність шкільництва.²⁵² На середину 1942 року було задіяно тільки 536 вчителів, робочих місць для них було катастрофічно мало, а продуктів та окладу вони майже не отримували і мусили шукати заробітку деінде. Згідно німецьким звітам, історія не була серед предметів, що годилися до викладання в народній школі чи в професійних училищах²⁵³. Проте збережені в архіві Міської управи проекти шкільних програм свідчать, що у планах окремих українських педагогів було ігнорувати таке становище. У

---

²⁵¹ Козюба В. До 130-річчя Іллі Михайловича Самойловського. *Археологія*. 2012. № 1. С. 126.

²⁵² Berkhoff K. Popular culture. *Harvest of despair: life and death in Ukraine under Nazi rule*. Cambridge, 2008. P. 195–196.

²⁵³ Донесення начальника поліції безпеки та СД у Києві про ситуацію в Київському генеральному окрузі від 1 жовтня 1942 р. *Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення*. Київ, 2012. С. 284.

програмі для дітей 3-4 класів (що мали б стати останніми для більшості школярів) історія України вивчалась би за напрацюваннями Грушевського у межах класичного нарративу з присвятою трьох академічних годин темі більшовицького терору, але не мала містити реакційного антисемітизму та дуже обмежено возвеличувала Німеччину, яка у програмі згадується у контексті Брестського миру 1918 року та останніх занять курсу, присвячених «світлому майбутньому».²⁵⁴ Заклади вищої освіти також мали закритися до майбутніх розпоряджень, за винятками медичних, ветеринарних, сільськогосподарських, технічних факультетів, а співробітники підлягали перевірці.²⁵⁵ Про функціонування історико-філологічного факультету КДУ також не йшлося.

Уся просвітницька діяльність на весну 1943 рік зводилася до підготовки репортажів для радіопередач. Тематично всі вони стосувалися історії Києва, мистецтвознавства, архітектури, давньої історії та спільностей німецької та української культури.²⁵⁶ Поліна Кульженко (з квітня 1943 року стала єдиним керівником Музеїв російського та українського мистецтва) готувала цілих п'ять передач на теми давньоросійських та давньоукраїнських ікон, народного українського мистецтва — килимів, вишиванок писанок, історії Лаври та Софії. Сергій Гіляров працював над темами діяльності німецьких архітекторів у Києві, зокрема Шеделя, Володимир Міяковський — про Ботанічний сад, Наталія Полонська-Василенко про цехи та Магдебурзьке право в Україні. Також теми розробляли Ольга Гойбель (про мистецькі магазини Києва та фольксдойче у місті), Микола Геппенер (присвячені німецьким професорам Київського університету, східнослов'янським шрифтам та інші).

Робота Будинку вчених, що могла стати шансом для відродження культурно-освітнього життя й осередком матеріальної допомоги науковцям

---

²⁵⁴ ДАКО. Р-2412. Оп. 2. Спр. 36. Арк. 6—11.

²⁵⁵ Білоус О. Освіта та наукове життя. *Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення*. Київ, 2012. С. 92.

²⁵⁶ ЦДАВО України. Ф. 3206, Оп. 5. Спр. 10. Арк. 113.

була багатообіцяючим проектом. Хоча пленарні засідання відбувалися і Будинок функціонував, але існував він на членські внески та прибутки майстерень, розподільника та водної станції, що значно обмежувало допомогу вченим, членам їхніх родин, академпенсіонерам. Потреби диктували розвиток прикладних напрямів діяльності — сільське господарство (німецька адміністрація не дала дозволу на надання вченим додаткових земляних ділянок), майстерні, курси німецької мови. Їдальня Будинку охоплювала 1007 науковців, а розподільник забезпечував пайками 725 науковців на загальну суму 175242 крб.²⁵⁷ Хоча спеціалісти гуманітарного профілю могли розраховувати і на продуктову підтримку, і на участь у наукових пленумах, навряд чи історичні секції могли змінити скрутне становище Будинку вчених. Юрій Шевельов, який відвідав засідання наукового пленуму під час короткотривалого перебування у Києві у 1943 року, склав враження про «малих людей, чії думки були зайняті “проблемою хліба”, а зовсім не науки».²⁵⁸

Кабінет історії України, який працював під керівництвом Івана Крип'якевича у Львові, вочевидь, намагався створити мережу українських наукових установ та діячів української історичної науки шляхом «наладнання» переписки. У звіті Омеляна Пріцака про його роботу в Кабінеті зазначено, що відправлено 53 листи.²⁵⁹ Скоріше за все, прохання щодо систематизації і обліку істориків отримав Олександр Оглоблин: «Ваше доручення щодо карток, адресованих нашим історикам, вивчимо найближчими днями».²⁶⁰ Львівські історики, що розвивали українські студії попри національну

---

²⁵⁷ Калініна А., Луговський О. Київський Будинок учених: роки випробувань (Як виживали українські науковці під час нацистської окупації. 1941–1943). *Вісник НАН України*. 2010. № 2. С. 41–43.

²⁵⁸ Шевельов Ю. Я, мені, мене ... (і довкруги). Спогади. Харків - Нью-Йорк : Видавництво часопису «Березіль», 2001. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Sheveliov_Yurii/Ya_mene_mene_i_dovkruhy_Spohady.pdf (дата звернення: 08.05.2024).

²⁵⁹ Наукова бібліотека НаУКМА Ф. 10. Оп. 1. Спр. 1074. Арк. 13.

²⁶⁰ Наукова бібліотека НаУКМА Ф. 10. Оп.1. Спр. 743. Арк. 1.

ворожнечу у дистрикті Галичина та мінливу політику щодо українців допомагали київським історикам, збираючи для них кошти, забезпечуючи профільною літературою, папером для роботи.²⁶¹ Важливим був і обмін інформацією про місцеперебування представників інтелігенції, стратегічне планування роботи потенційних інституцій з урахуванням подій на фронті. Підтримка була цінним ресурсом для продовження праці.²⁶²

У вересні 1943 року між Будинком вчених та ОШР була укладена угода про співпрацю, згідно з якою мали надаватися консультації співробітникам Штабу, оцінювати співробітників, що працювали на Штаб, здійснювати наукове (не політичне) рецензування тем, визначеної службою ОШР, в межах відповідної секції Будинку вчених.²⁶³ Реалізувати цю кооперацію вже не було шансів через наближення Червоної Армії до Києва, але така угода налагодила зв'язки для подальшої співпраці з науковцями в евакуації.

Підбиваючи підсумки розділу, зазначимо, що утвердження нацистської влади у Києві у 1942—1943 році спричинило складне становище містян. Якщо перші місяці окупації характеризувалися надіями на підйом націоналістичних настроїв у певних колах і, принаймні, нормалізацією життя для ширшого населення, проте терор проти мельниківської мережі ОУН та усунення з під влади міської управи багатьох інституцій, зокрема науково-освітнього профіля, увів їх у підпорядкування німецькій адміністрації, зокрема працівникам Оперативного Штабу Розенберга. Історики, що залишалися у Києві переживали скрутне становище через невідповідну зарплатню, складні умови праці, відсутність побутових умов (до прикладу, електрики). Усі ці

---

²⁶¹ Винар Л. Листи Івана Крип'якевича до Олександра Оглоблина з 1942 року. *Український історик*. 1997. Т. 132-135, № 1-4. С. 186.

²⁶² Полонська-Василенко Н. Сторінки спогадів. Український вільний університет. *Спогади / упоряд. В. Шевчук*. Київ, 2011. С. 517.

²⁶³ 27 січня 1945 р. Фрауенберг. – Заключний звіт керівника зондеркоманди “Схід” Оперативного штабу Розенберга Рудольфа Прокша про роботу Головної робочої групи “Україна” та зондеркоманди “Схід” у 1944 р. *Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами “східного простору” (1940–1945). Частина 2: Документи*. Київ, 2014. С. 763.

фактори впливали на мотивацію до роботи та пошук можливостей реалізувати інтелектуальні прагнення з окупантами. Належність до інституцій — музеїв, архівів, бібліотек, що продовжували свою роботу у 1942 році, київської міської управи — гарантували не тільки ставку співробітника та бронювання від біржі праці та виїзду на роботу до Німеччини, але й право отримувати продуктові картки і дешеві обіди. Часто історики поєднували роботу у декількох інституціях як консультанти і брали участь у міжінституційних проектах. Тематика цих проектів була покликана підкреслювати легальність перебування німців на території України та використання її ресурсів. Проте подекуди інтереси окупаційної влади та істориків перетиналися у питаннях збереження пам'яток, фондів музеїв та книгозбірень, у тематиці німецьких досліджень на українській території, що охоплювали наукові інтереси київських істориків. Історики також мали сподівання творити науку у підпіллі — через наукові пленуми Музею-архіву переходової доби та через налагодження контактів з українськими істориками дистрикту Галичина.

2.4. Політичні лояльності та колабораціонізм

За визначенням Яна Гросса, поведінка населення окупованих територій диктується самим окупантом і під час Другої світової війни впливала з пропозицій нацистської влади до співпраці.²⁶⁴ Перед окупованими поставали можливості, якими вони могли скористатися за умов співпраці з окупантами, які, в свою чергу, встановлювали коло перспектив. Характерною рисою нацистського управління була змінність їхніх намірів у Європі.²⁶⁵ Це вводило в оману населення та змушувало шукати інших форм адаптації до змінених умов. За таких обставин очікування окупованих щодо співпраці або навіть використання окупантів у своїх цілях поставали перед викликом неясних

---

²⁶⁴ Gross J. T. Themes for a social history of war experience and collaboration. *The politics of retribution in Europe* / ed. by I. Deak, J. T. Gross, T. Judt. Princeton, 2000. P. 25.

²⁶⁵ Ibid. P. 26.

майбутніх кроків нової влади. Якщо на Заході розуміння цілей та методик нацистського режиму могло зайняти роки, то на теренах Радянського Союзу втілення нацистської політики було особливо помітним на прикладі єврейського населення та військовополонених. До прикладу, попри оптимістичні очікування частини киян щодо приходу німців, від моменту параду Вермахту на Хрещатику до розстрілів у Бабиному Яру пройшло лише 10 днів. Подальші жахи окупації, включно з розстрілами національно свідомої еліти, яка співпрацювала з київською інтелігенцією, ми все ще стоїмо перед питанням мотивації та підходів до колабораціонізму у різних його формах. Наше дослідження присвячене київським історикам, які з перших днів окупації Києва опинилися у радарі німецької влади та тісно взаємодіяли з нею до вигнання нацистів із Києва, а інколи і після цього.

Як вірно зазначила Тетяна Заболотна, на становище інтелігенції під час окупації значною мірою вплинула практика працевикористання місцевого населення нацистською владою, для якої робочі спеціальності були пріоритетними.²⁶⁶ Додамо, що досвід роботи в установах з налаштованою бюрократією, що залишилася у спадок від радянської влади, обізнаність у суміжних сферах (так, історик права Лев Окіншевич був юридичним консультантом у КМУ, а Порфирій Білик — інспектором науково-дослідних установ від КМУ) спонукав з самого початку окупації шукати можливості реалізувати себе у інституціях, які не були законсервовані за нової влади.

Київ втратив свій столичний статус за встановлення у райхскомісаріаті цивільної адміністрації: «Київ слід розглядати як “неумиротворене” місто. Продовольча ситуація дозволяє передбачити найгірше. Тож варто очікувати вибухів мін, бунтів, тощо. Крім того, Київ слід вважати центром українського прагнення до незалежності».²⁶⁷ Київ не тільки був центральним містом Генерального округу, а й зберігав за собою статус формальної «столиці» через

---

²⁶⁶ Заболотна Т. Умови праці міської інтелігенції в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.). *Сторінки воєнної історії України*. 2012. № 15. С. 136.

²⁶⁷ ЦДАВО України. Ф. 3206. Оп.5. Спр. 1. Арк. 283.

інфраструктурний та інституційний потенціал використання його німецькою владою. Діяльність РГ «Західна Україна» ОШР концентрувалась саме у Києві, а владні нововведення у освітній сфері (на приладі нереалізованого проекту відновлення роботи Київського університету), культурній (діяльність театрів, музеїв, бібліотек) робила Київ майданчиком для випробування практик окупації. Зустрівши на вулицях міста заляканих та мовчазних людей, Юрій Шевельов порівнював тамтешню атмосферу з харківською: «У Харкові ми були частиною України — Київ був поза Україною, він був ніде. Німеччиною він ще не став, але на Україну він більше не скидався».²⁶⁸

Перебуваючи у Києві, історики стикалися з явищами загалом неунікальними для решти окупованої України — голодом, публічними та масовими стратами, трудовою мобілізацією та врешті-решт стояли перед вибором евакуюватися чи залишитися у місті. На їхнє перебування у місті значною мірою вплинула невизначеність перших місяців окупації, які давали націоналістично налаштованим колам надію на створення місцевого самоуправління з широкими повноваженнями в різних сферах, проте репресії грудня 1941 — лютого 1942 років значно обмежили перспективи культурної автономії та змусили активних діячів похідних груп ОУН та симпатиків покинути Київ, повернення до якого один із них порівнював із прямунням «дідькові прямо в пащеку».

Контроль німецьких спецслужб, що не припиняли свою діяльність у Києві до самого вигнання нацистів, передбачав безліч обмежень. Спецслужби регулярно відслідковували місцеві настрої та відводили досить незначне місце київській інтелігенції в політичному житті Києва через складні умови праці. Вони витісняли будь-які прагнення до реалізації наукових та державницьких проєктів та відсутність необхідних організаційних осередків (які німці

---

²⁶⁸ Шевельов Ю. Я, мені, мене ... (і доокруги). Спогади. Харків — Нью-Йорк : Видавництво часопису «Березіль», 2001. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Sheveliov_Yurii/Ya_mene_mene_i_dovkruhy_Spohady.pdf (дата звернення: 08.05.2024).

ліквідували або послаблювали). Ставлення до інтелігенції як до проактивного прошарку визначилось ще найпершими директивами, що передували вторгненню до Радянського Союзу, де інтелігенція виступала як гомогенна незначна одиниця, залякана радянською владою.

У піднімецьких анкетах з'явилися запитання про належність до партії та комсомолу — діяльність за радянської доби перебувала у фокусі уваги нової влади. Відчуваючи небезпеку за власне життя у змінених умовах, вчені всіляко намагались заперечити свій стосунок до радянської ідеології чи держави:

Згадані мною жінки-археологи, головним чином Шугаєвський, розмовляли про особисті справи. Козловська, наприклад, без будь-якого приводу згадала раптом, що за советів багато людей видавали себе за комуністів, навіть ті, хто насправді комуністом не був. [...] Я заспокоїв жінок-археологів, які намагались виправдати себе, що не має значення, в якому тоні вони писали за советів, вони можуть бути комуністами, якщо їм подобається той лад, нас це не обходить. їх приємно здивувала така тактовність. Двічі повторювали питання і двічі їх заспокоював. [...] Сердешні, неспроможні навіть уявити такі запитання без загрози для себе.²⁶⁹

Подібні страхи були небезпідставними. Нам відомо одразу про декілька випадків терору проти українських істориків. Вирвавшись з Київського оточення, дослідник стародавнього Києва Іван Іванцов повернувся у Київ, де був призначений головою КМУ інспектором охорони пам'яток культури та старовини. На цьому посту він клопотався про порятунок матеріалів Музейного містечка у безпечніше місце. 31 жовтня 1941 року він мав розмову зі співробітником ОШР Гербертом Шмідтом, де виражав готовність опрацювати історичні документи,²⁷⁰ але того ж дня був заарештований, найвірогідніше, за звинуваченням у членстві в партії.²⁷¹ Хоча Іванцов не був членом комуністичної партії (тільки кандидатом) і навіть у 1930-х був відрізаний від можливості закінчити аспірантуру через надумані

---

²⁶⁹ Феттїх Н. *Київський щоденник (3.XII.1941 – 19.I.1942)*. Київ, 2004. С. 58.

²⁷⁰ Службова записка співробітника Оперативного штабу др. Г. Шмідта про розмову з інспектором музеїв Київської міської управи І. Іванцовим. Київ, 1 листопада 1941 р. *Києво-Печерська Лавра у часи Другої світової війни: Дослідження. Документи* / упоряд.: Т. Себта, Р. Качан. Київ, 2016. С. 205.

²⁷¹ Там само. С. 792.

звинувачення, згадки його у контексті можливої комуністичної діяльності було достатньо для арешту та вірогідно розстрілу на початку 1942 року.²⁷² З розстрілом у січні 1942 року також пов'язують ім'я зброєзнавця Всеволода Маєвського, який замінив Валентина Шугаєвського на посту директора Центрального історичного музею об'єднаного з Лаврським музеєм 13 жовтня 1941 року.²⁷³ З жовтня по грудень Маєвський зарекомендував себе як людина готова до налагодження роботи музею на окупаційний лад, але також був заарештований за доносом.

Ще один з працівників музеїв на території Лаври Микола Черногубов вказаний першим у списку розстріляних німцями осіб у Києві за результатами роботи Надзвичайної комісії по розслідуванню нацистських злочинів («вбитий з метою приховування слідів грабунку лаврського сховку, що був розграбований німцями»)²⁷⁴ Проте його загибель, що тісно пов'язана з підривом Успенського Собору у листопаді 1941 року, досі залишається загадкою без встановлених винуватців. Останні дослідження вказують на те, що вбитий він був не нацистами, а людьми, що були відповідальні за закладання вибухівок у будівлі лаврських музеїв, про що було відомо Черногубову.²⁷⁵

Ці випадки все ще містять безліч деталей, відсутність яких ускладнює реконструкцію мотивів убивств. Проте навіть коротка розвідка дає зрозуміти, що навряд хтось із цих осіб готовий був чинити опір нацистському режиму чи провадив приховану діяльність, що стали причиною їхніх страт. Звинувачення у комунізмі, що були характерні для шпигуноманії перших місяців війни підкріпилися вибухами на Хрещатику, але були вкрай вибірковими. Особи,

---

²⁷² Іменний покажчик, вказана праця. С. 1077.

²⁷³ Початок окупації (19 вересня – 2 листопада 1941 р.). *Києво-Печерська Лавра у часи Другої світової війни: Дослідження. Документи* / упоряд.: Т. Себта, Р. Качан. Київ, 2016. С. 51.

²⁷⁴ Фонди НМІУДС. КН-212801. Д-35027.

²⁷⁵ Початок окупації (19 вересня – 2 листопада 1941 р.). *Києво-Печерська Лавра у часи Другої світової війни: Дослідження. Документи* / упоряд.: Т. Себта, Р. Качан. Київ, 2016. С. 54.

яких Сергій Гіляров під час післявоєнного слідства назвав «непартійними більшовиками»²⁷⁶ — Костя Штеппу, Олександра Оглоблина, літературознавця Бориса Якубського — були активними членами суспільного життя окупованого Києва. Сам Гіляров, заарештований у кінці грудня 1945 року (хоча допитувався ще влітку 1944 року), позиціонував себе як такого, що до війни прийняв радянську ідеологію та марксистську методологію, але розчарувався в радянській владі, що й змусило його готувати статті для «Нового Українського Слова» та брати участь у розробці теми для МАПД «Мистецтво в Києві за Переходової доби», яка глибоко його хвилювала. У ній зокрема такі теми: «“охорона” художньої спадщини минулого та знищення його пам’яток», «розпродаж музейних цінностей», «утиски художників-українців і насадження малоросійщини», «втеча більшовиків», «халтура і ділячство».²⁷⁷

На 1942 рік у німецьких звітах вказано, що серед науковців Києва практично немає комуністів (як виняток називали професора історії Георгія Биченка, обставини смерті якого та його місце перебування у 1942-1943 роках досі нез’ясовані).²⁷⁸ Наталію Полонську-Василенко та Олександра Оглоблина відносили до поміркованого крила старших прихильників Павла Скоропадського. Погляди так званої «вищої» інтелігенції, до якої відносили університетських професорів та колишніх білогвардійців зараховували до таких, що «майже поголівно відкидали ідею національної самостійності».²⁷⁹ Настрої київських учених оцінювали так:

Загалом, можна сказати, що переважна більшість київських учених до німців ставляться цілком лояльно і тримаються осторонь якихось політичних авантур.

---

²⁷⁶ Безручко О. Сергій Олександрович Гіляров: доля вченого та мистецтвознавця на тлі війни. *Забута спадщина*. URL: <http://lostart.org.ua/ua/research/274.html> (дата звернення: 09.05.2024).

²⁷⁷ ЦДАГО України. Ф. 263. Оп.1. Спр. 34964. Т. 2. Арк. 19.

²⁷⁸ Донесення начальника поліції безпеки та СД у Києві про ситуацію в Київському генеральному окрузі від 1 грудня 1942 р. *Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення*. Київ, 2012. С. 359.

²⁷⁹ Уривки з донесення начальника поліції безпеки та СД у Києві про ситуацію в Київському генеральному окрузі за квітень 1942 р. *Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення*. Київ, 2012. С. 167.

Якщо іноді помічаються невдоволення і розчарування, це швидше можна пояснити важким матеріальним становищем, у якому перебувають вчені, ніж будь-якими політичними чи принциповими основними положеннями.²⁸⁰

Кость Штеппа після війни пояснював свою роботу редактором «Нового Українського Слова» вкладом у боротьбу проти «сталінського більшовизму». Напевно відбиваючись від звинувачень у панславізмі, що ширилися ще за часів окупації Штеппа писав: «... мене звинувачують у тому, що нібито я в ролі редактора боровся проти українських політичних діячів і проти української культури... Однак можу стверджувати таке: жодного слова проти українського народу і української культури в пресі не було надруковано!»²⁸¹ Ці спогади були написані у часи Холодної війни, а для Костя Годосьовича, що мешкав у Нью-Йорку та був співробітником Інституту з вивчення історії та культури СРСР були намаганням очистити своє ім'я від радянських інсинуацій, що представляли його типовим «німецьким запроданцем» та від емоційної критики з боку української еміграції, що вважали його співучасником злочинів проти українських націоналістів та української справи загалом. Політичні лояльності та ідеологічні орієнтації попри загальне твердження про їхню відсутність залишалися маркуванням колег та підлеглих, хоч публічно і були на маргінесах окупаційного життя. Надію Лінку (Геппенер) Петро Курінний називав «партизанкою», а самого Курінного доктора Штампус вважав українським націоналістом, що прикидався більшовиком та фольксдойче: «Він страшенно трусив і все повторював, що “совєти” повісять його на першому ліхтарі».²⁸²

Післявоєнні спогади київських істориків, як і будь-яке его-джерело, мають безліч недомовок про перебування в окупації та увібрали у себе

---

²⁸⁰ Донесення начальника поліції безпеки та СД у Києві про ситуацію в Київському генеральному окрузі від 1 грудня 1942 р. *Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення*. Київ, 2012. С. 360.

²⁸¹ Верба І., Самофалов М. *Історик Кость Штеппа: людина, вчений, педагог*. Київ, 2010. С. 136.

²⁸² Спогади про Києво-Печерську Лавру (1941–1944). *Києво-Печерська Лавра у часи Другої світової війни: Дослідження. Документи* / упоряд.: Т. Себта, Р. Качан. Київ, 2016. С. 253.

характерні риси оточуючих їх наративів. Наприклад, спогади Надії Лінки (Геппенер) написані у 1946 році згідно з радянською візією того, як мав би поводитися цивільний під час окупації, проте все ще дають корисну для дослідження перспективу. Лінка нерідко згадує про власне бажання долучитися до лав РСЧА, партизанів і обставин, що з тих чи інших причин не дозволяли цього зробити. Вона, здається, применшувала свої знання німецької мови, які скоріше за все були достатніми для проведення екскурсій німецьким гостям лаврських музеїв (в списку працівників її посада названа «сектор спецекекскурсій»²⁸³). Значною мірою її спогади направлені на виправдання вимушеної співпраці з окупантами, особливо вважаючи на те, що вона залишилася у Києві після відступу німців. Її повернення до праці археолога передувала робота в «Вукоопспілка», де працювали українці (місцеву атмосферу авторка називала «польською») і яка забезпечувала безкоштовні обіди для співробітників та продуктові пайки. Можливість переведення її на посаду перекладача та тісніші контакти між організацією та німецькою адміністрацією змусили Лінку (Геппенер) звільнитися. Її повернення до археологічної діяльності пов'язане з відсутністю альтернатив до працевлаштування, необхідністю знайти роботу до відправки на працю до Німеччини і з поширенням чуток серед колишніх колег про стерпні умови в Музеї до- та ранньої історії.

Рішення повернутися до археологічної роботи припало на час головування в музеї доктора Пауля Грімма. Праця в музеї гарантувала наявність городини, що дозволялась вирощуватися на території Лаври (зважаючи на ставки наукових співробітників та ситуацію з постачанням, це було ціннішим за гроші), користуватися їдальнею (з хоч і не поживною, але їжею). Співробітникам музею дозволялося обробляти грядки на території музею і таким чином постачати родину продовольством²⁸⁴, а доктор Пауль

---

²⁸³ Там само. С. 238.

²⁸³ Там само. С. 295.

²⁸⁴ Там само. С. 238.

Грімм домогся отримання протягом двох місяців співробітниками хліба з німецької пекарні, який суттєво відрізнявся за якістю від «російського».²⁸⁵ доктор Грімм очолював Музей до- та ранньої історії Центрального історичного музею з січня по листопад 1942 року, після чого повернувся на військову службу, але зберіг спілкування зі співробітниками музею на довгі роки після війни.²⁸⁶ Шанобливе ставлення і встановлення довірливих зв'язків навіть провокувало німців ділитися відвертими думками щодо їхнього ставлення до німецького націоналізму.²⁸⁷

Спогади Наталії Полонської-Василенко майже випускають події Другої світової війни, а вона сама значно применшує свою роль у культурному житті Києва. Її оточення в еміграції, що складалося в основному з політичних емігрантів націоналістичного спрямування не сприяло б встановленню її політичних поглядів і особистих мотивів співпраці з німцями.

Контакт з німцями через діяльність ОШР був однією з рідкісних для киян можливостей долучитися не тільки до системи винагород, але і до культурного життя міста, доступ до якого був обмежений. Незадоволення побутових потреб та небезпека безробіття, що передбачала потрапляння на біржу праці та роботу до Німеччини були постійними факторами тиску на населення Києва.

Досліджувати політичні лояльності у системі, що передбачала намагання забезпечити найголовніші людські потреби не видається репрезентативним. Нам невідомі випадки розстрілу київських істориків за їхню діяльність у націоналістичному підпіллі. Як зазначає Микола Андрусак, заарештовували всіх, хто співпрацював з «західняками», які прибули до Києва з початком

---

²⁸⁵ Там само. С. 237.

²⁸⁶ Завальна О. Німецький археолог доктор Пауль Грімм і створення у Києві Музею до- і ранньої історії у 1942 році. *Наукові записки. Зб. пр. молодих вчених та аспірантів*. 2014. № 28. С. 454–455.

²⁸⁷ Спогади про Києво-Печерську Лавру (1941–1944). *Києво-Печерська Лавра у часи Другої світової війни: Дослідження. Документи* / упоряд.: Т. Себта, Р. Качан. Київ, 2016. С. 239.

окупації.²⁸⁸ Так само був небезпечний навіть натяк на комуністичне минуле чи теперішнє, проте необхідність кадрів, що мали свої рахунки з радянською владою була гостріша, ніж побоювання у нелояльності істориків, принаймні на рівні роботи преси чи діяльності музеїв. А для співробітників ОШР, що користувалися послугами місцевих істориків важливі були фаховість та аполітичність, хай навіть і показова. Рамки нової історичної думки були встановлені першими випусками газети «Українське слово» — Німеччина та Україна в перспективі «спільного» минулого, «переходового» теперішнього та «світлого» майбутнього. Для істориків, що роками працювали вдаючись до самоцензури, нові правила гри були зрозумілими достатньо, щоб ним слідувати.

Не варто випускати з уваги і намагання київських діячів зберегти матеріали підпорядкованих їм установ, відстояти їхнє функціонування та просувати місцеву культуру попри антикультурницьку нацистську політику. Поліна Кульженко згадувала: «Моє основне почуття під час цієї роботи: ми, господарі на нашій землі, показуємо вам чужинцям, нашу культуру — учіться. Моє credo тут: культура, наука, мистецтво — це сонце, що світить для всіх і від цього не тьмяніє...».²⁸⁹ Микола Геппенер на посту директора Центральної бібліотеки зберігав ті матеріали, що об'єктивно були ціннішими, ніж ті, що він презентував німцям.²⁹⁰

Аналізуючи поведінку і повсякдення київських істориків варто звернутися до інших варіантів окупаційного режиму, що діяв у зоні військової окупації та дистрикту Галичина на прикладі Харкова та Львова. Окупаційний режим щодо українців у Львові був м'якшим, ніж у райхскомісаріаті «Україна». На ситуацію у Львові впливало існування Українського

---

²⁸⁸ Андрусак М. (підпис — Немирон Н.) У збудженій в огні столиці України (Славній пам'яті мучеників за Україну в Києві в 1941—42 рр.). *В боротьбі за українську державу: Есеї, спогади, свідчення, літописання, документи Другої світової війни* / ред. М. Марунчак. Вінніпег, 1990. С. 815.

²⁸⁹ Кульженко П. Спомин. *Пам'ятки України*. 1998. № 1. С. 149–150.

²⁹⁰ Дубровіна Л. М.В. Геппенер – український архівіст і палеограф та його архівні матеріали у фондах ЦНБ ім. В.І. Вернадського АН України. *Укр. археогр. щорічник*. 1993. С. 37.

допоміжного комітету, на чолі якого був Володимир Кубійович, що запрошував до співпраці провідних істориків. Попри відсутність офіційного дозволу, у Львові діяло Наукове Товариство Шевченка. Хоча друк на тему історії та національного питання до кінця війни був заборонений, та все ж, за словами Івана Крип'якевича, планувалося випускати наукові записки під назвою «культури» та «побуту».²⁹¹ Надіслані київськими істориками праці мали шанс бути опублікованими у львівських часописах. Більше контактів галичан з українськими інститутами в Берліні та Празі (зокрема через Дмитра Дорошенка) збільшували можливість наукової комунікації, чого у істориків-київчан було обмаль, зважаючи на тяжку продовольчу ситуацію. З листів Крип'якевича до Олександра Оглоблина стає зрозумілим, що таку ситуацію з історичною наукою та освітою не уявляли кінцевою, очікувалися зміни кон'юнктури або становища на фронті. У німецьких звітах СД фіксувала бажання завербувати місцевих доцентів Київського університету до роботи у Львові, схоже під час одного із засідань у Будинку вчених, учасниками якого були начебто особи з національно орієнтованих шарів інтелігенції.²⁹²

Політика німецької окупаційної влади щодо культурно-просвітницьких проектів на прифронтових територіях, так званій військовій зоні окупації, варіювалася у залежності від потенційної небезпеки захоплення певних міст Червоною Армією, позиції конкретних осіб з нацистської адміністрації та широту діяльності в цьому регіоні членів ОУН.²⁹³ Так, «Просвіти» у Сумах та Маріуполі ліквідовувалися, але «Просвіта» у Харкові попри активну діяльність там радянських шпигунів та несхвалення німецькою владою

---

²⁹¹ Винар Л. Листи Івана Крип'якевича до Олександра Оглоблина з 1942 р. *Український історик*. 1997. Т. 1—4, № 132—135. С. 186.

²⁹² Донесення начальника поліції безпеки та СД у Києві про ситуацію в Київському генеральному окрузі від 2 червня 1942 р. *Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення*. Київ, 2012. С. 207.

²⁹³ Чугуй Т. Функціонування товариств «Просвіта» на території Рейхскомісаріату «Україна» та прифронтової військової зони у 1941–1943 роках: порівняльний аспект. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2008. Т. 835, № 11. С. 94–95.

окремих аспектів діяльності товариства, провела низку таких заходів як концерти, вистави, виставки, публічні лекції тощо. Просвітянам на чолі з істориком Василем Дубровським вдалося заснувати гімназію, де викладали історію України під приводом відвідування дітьми школи для вивчення німецької мови. Крім того що Дубровський був активним лектором та просвітником, він брав участь у комісії з перейменування вулиць та не припиняв наукової діяльності.²⁹⁴ Німці розуміли українське спрямування «Просвіт» та нарікали на присутність керуючих членів Харківської «Просвіти» в Києві.²⁹⁵ Крім освітніх функцій, «Просвіта» стала центром допомоги науковцям у Харкові. У Києві ж «Просвіта», попри відновлення діяльності у вересні 1941 року, існувала у редукованому стані, від її мережі залишилися тільки окремі установи, наприклад швейна майстерня, а можливість повноцінної її роботи ставилась СД під сумнів через небезпеку збору «нелегальних націонал-українських груп».²⁹⁶

Науковці, крім іншого, перебували під постійним наглядом поліції безпеки окупантів і в будь-який момент могли стати жертвою нацистського терору. Поліна Кульженко була хрещеною єврейкою, а її батька розстріляли у Бабиному Яру, проте саму Кульженко така доля оминула через українську національність у документах.²⁹⁷

Розстріли євреїв у Бабиному Яру не були таємницею для киян та гостей міста та викликали переважно негативну реакцію у населення.²⁹⁸ Так само існувало і розуміння причин терору проти націоналістичного підпілля. Як не

---

²⁹⁴ Казимір В. Діяльність В. Дубровського на чолі харківської «Просвіти» (1941–1943 рр.). *Сіверянський літопис*. 2011. № 6. С. 98–99.

²⁹⁵ Донесення начальника поліції безпеки та СД у Києві про ситуацію в Київському генеральному окрузі за кінець лютого — першу половину березня 1943 р. *Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення*. Київ, 2012. С. 389.

²⁹⁶ Донесення начальника поліції безпеки та СД у Києві про ситуацію в Київському генеральному окрузі від 1 грудня 1942 р. *Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення*. Київ, 2012. С. 337—338.

²⁹⁷ Kennedy P. Art and icons lost in East Prussia: the fate of German seizures from Kyiv museums. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. 2013. No. 61. P. 51.

²⁹⁸ Захарчук І. Бабин Яр в художній літературі. *Бабин Яр: історія і пам'ять* / ред.: В. Гриневич, П.-Р. Магочія. Київ, 2016. С. 231.

як, а місцеві були достатньо навчені практикам тоталітарного режиму, коли нацисти захопили владу в місті. Це піднімає низку моральних запитань до істориків, що співпрацювали з владою у місті, були її безпосередніми представниками або підтримували тісні контакти з ОШР. Публікації істориків у пресі, що носили пронімецький характер в той самий час не містять відвертих націонал-соціалістичних ідеологем. Термін «юдо-більшовизм» та подібна риторика у прославленні окупантів набували форми обов'язкових норм, проте їхнє недолadne застосування повністю нівелювало сенс і вагу подібних виразів.

Антисемітизм української інтелігенції в окупації потребує подальших студій. Ми знаємо доволі мало про його прояви у середовищі науковців. Якщо харків'янин Аркадій Любченко залишив щоденник, сповнений гніву на більшовиків, а разом з ним і на євреїв та не виказував жалю з приводу їхнього вбивства, то щоденники київських діячів рідко містять згадки про євреїв. Багато запитань залишається і до головування у міській управі Олександра Оглоблина, що співпало з розстрілами 29-30 вересня 1941 року. Відомо, що він складав списки розстріляних євреїв, а також намагався рятувати деяких з них. Існують свідчення, що звільненого з Дарницького концтабору історика Іллю Премислера переконав тікати з міста через його єврейське походження саме Оглоблин.²⁹⁹ Безпосередні звинувачення Олександра Оглоблина в участі у розстрілах євреїв у Бабиному Яру (вказання німцям на місце для розстрілів, підготовка сумнозвісних плакатів) не знайшли документальних підтверджень.³⁰⁰

На цьому етапі дослідження варто повернутися до терміну автономії науки. Автономія суспільних наук та серед них історії неможлива у суспільстві, що збудоване на тоталітарних нормах. Погодження на пропозиції окупаційної влади долучитися до проектів у сферах культурної просвіти,

---

²⁹⁹ Верба І. *Олександр Оглоблин*. Київ, 1999. С. 255.

³⁰⁰ Верба І. *Viva Professor! Чи про міфи оглоблинознавства. Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки*. 2009. № 4. С. 606.

обробки матеріалів київських сховищ чи дослідження тем німецько-української історії безперечно спиралась на матеріальні потреби, але й містили глибші мотивації. У таких ситуаціях інтереси німців та інтереси вчених перетиналися, коли історики проводили дослідження у межах власних наукових зацікавлень з встановленим фокусом уваги, який диктувала нова влада. Навіть коли метою Музею-архіву переходової доби було висвітлення світлого майбутнього під правлінням «Великонімеччини», наукова діяльність музею мало зачіпала тогочасні історичні процеси. Музейники, що рятували експонати у перші місяці німецько-радянської влади розуміли необхідність переміщення колекцій з Лаври через загрозу знищення, а продовження їхньої праці навіть під німецьким управлінням забезпечувало можливість порятунку цінностей принаймні від певних загроз (що не виключало можливостей іншого штибу — вивозу, нищення тощо). Усвідомлення рамок між публічним і підпільним, між інтересами персональними і загальними дозволило продовжувати працю людям, що в минулому вже були жертвами радянського карального апарату.

Ігор Верба пояснює стримане бажання багатьох науковців евакуюватися до кінця вересня 1941 року їхніми сподіваннями на повноцінну реалізацію наукового потенціалу, надії на яку швидко зруйнувалися.³⁰¹ Додамо, що багато надій не тільки науковців, а і багатьох киян у криваві місяці окупації дійсно не справдилися, але плани на нову сторінку їхнього життя навряд були відкинуті. Що дійсно змінилося, то це розуміння нових рамок роботи — тем, авторитетів, ідей, термінів. Але такі обставини не були для місцевих істориків ні незнайомими, ні непереборними. Ми не знаємо достатньо про потенційний розвиток історичної науки в окупації через її відносно коротку тривалість, що робить порівняння окупаційних історіографій чи практик застосування історії у формуванні суспільної думки недостатньо репрезентативним.

---

³⁰¹ Шайкан В. *Колабораціонізм на території рейхскомісаріату "Україна" і військової зони в роки Другої світової війни*. Київ, 2005. С. 317.

Залученість вчених до багатьох інституцій гуманітарного профілю одразу формувала кола зосередження потенційно небезпечної еліти. Особливо це стосувалося дослідників української історії, що зосереджували увагу на національних питаннях, на протипагу, наприклад, мистецтвознавців, не завжди обмежених рамкою національної історії. Як зазначає Ігор Верба, залучені до створення УНР співробітники ВУАН — історики-україністи (Олександр Оглоблин, Сильвестр Гаєвський) опинилися у найбільш скрутному становищі.³⁰²

«Меркантильність» та «безхребетність» української інтелігенції у роки війни, як про це писала Валентина Шайкан чи «обслуговування культурних потреб окупантів», що побутувало у часи радянської історіографії, обмежують роль амбіцій окупованих та запиту окупантів на знання, досвід та готовність кадрів, наявність яких та якість гарантували б успішне втілення нацистських планів на Сході, яких би форм вони не набували.

Таким чином, діяльність істориків у Києві була підпорядкована планам нацистської влади щодо України та її населення. Містяни опинилися у скрутному становищі через незадовільні умови праці та складну продовольчу ситуацію. Історики, що залишалися у місті були цінними кадрами для забезпечення роботи київської міської управи та установ, взятими під контроль ОШР. Праця в музеях, архівах та бібліотек і різного роду публічна діяльність ставала порятунком від голодної смерті та дозволяла долучатися до наукового життя.

---

³⁰² Верба І. Історична наука та історики в період нацистської окупації (1941—1944 рр.). *Історія та історіографія в Європі*. 2004. № 3. С. 70.

Розділ 3. Історики після вигнання нацистів

3.1. Питання вибору: евакуюватись чи залишитись

У серпні 1943 року фронти РСЧА починають масштабний наступ з метою вийти до річки Дніпро та вигнати нацистів з Києва. Передбачаючи можливість захоплення міста радянськими військами, у місті починають готувати евакуацію. Цивільних змушували покидати цілі київські райони. 22 вересня у щоденнику співробітника зондерштабу «Архіви» ОШР Вольфганга Моммзена з'явився запис:

Київ по можливості буде евакуйований та являє собою таку ж саму картину, як Полтава. Населення всюди готове виїхати та тримається за кожне містечко у потягах. Всі шосе заповнені відступаючими солдатами, від'їжджаючим цивільним населенням, багато корів та коней. [...] Між Фастовом та Києвом я бачив 17 поїздів, що стояли один за одним.³⁰³

Люди, що боялися повернення радянської влади, вуличних боїв, та не бачили свого майбутнього в СРСР після втілення стратегії «випаленої землі», отримали довгоочікуваний шанс покинути Київ. Частина київських вчених чекала персональна Одіссея, що закінчилася далеко на Заході.

Пріоритетом в умовах відступу Вермахту стала евакуація тих культурних цінностей, що до цього перебували у фокусі уваги ОШР, які, відтак, мали поповнити приватні колекції нацистів і стати основою фондів Вищої Школи НСДАП та Східної бібліотеки Розенберга. Хаос у місті призводив до масового грабунку цінностей німцями, так само як це відбувалося у вересні 1941 року:

Український музей справляє страшне враження. Вчора після обіду все ще було у порядку; на сьогоднішній вечір вкрадено більшу частину картин, написаних олійною фарбою, те ж саме стосується і фарфору. Весь одяг розкиданий на підлозі навколо. Коли бачиш ці безчинства солдатні, настають моменти, коли соромно бути німцем. Шокуючою була розмова з одним зажерливим головним вахмістром, який у підсумку тільки заперечив мені: «Ви забуваєте, що триває війна, і до культури, і до істориків мені немає справи!» Про те, яких обсягів

---

³⁰³ Лер С. «Як все це, однак, жахливо!». Із щоденника німецького державного архівіста Моммзена. *Забута спадщина*. URL: <http://lostart.org.ua/ua/research/256.html> (дата звернення: 06.05.2024).

набуває подібне пограбування, свідчить лише той факт, що у підсумку команди трьох вантажних машин були затримані перед воротами музею.³⁰⁴

Вивезення музейних колекцій, що вважалися німцями особливо цінними і вимагали вирішення їхньої долі особисто Альфредом Розенбергом та Еріхом Кохом³⁰⁵ та робочих рук, що могли скористатися можливістю покинути Київ.

На початку вересня двома поставками до Кам'янця-Подільського була відправлена група матеріалів київських архівів, збереженість яких була важливою з національних та політичних переконань (Актові книги західноукраїнських міст XVI-XVIII ст., «Рум'янцевський опис» тощо).³⁰⁶ Місце майбутньої передислокації визначили ще після захоплення Червоною Армією Харкова. Ненімецький персонал з Києва включав Миколу Геппенера з родиною, бібліотекарку, помічницю (зазначені — у статусі фольксдойче, але Микола Геппенер стверджував, що до останнього відмовлявся погоджуватися змінити національність у 1942 році, а німецький керівник самостійно записав його як «особу німецького походження», всі члени родини Геппенера дійсно вказані українцями³⁰⁷), працівника архіву Тищенка з родиною, Поліну Кульженко зі старою нянею.³⁰⁸ Про останню у списку евакуйованих кадрів Доктор Вінтер зазначив: «вона беззастережно пожертвувала собою заради німецьких інтересів». У спогадах Кульженко зазначить, що виїхати і запакувати найцінніші картини її змусили слова доктора Вінтера про те, що будівлю музею підірвуть.³⁰⁹ За таких умов цілком логічно, що Кульженко запаковувала найдорогоцінніші артефакти.

Співробітникам обирали майбутнє місце роботи з вивезеними матеріалами: Геппенер мав би працювати у Східній бібліотеці Розенберга, Кульженко у музеї, куди передадуть вивезені ікони та картини, Тищенка ж

---

³⁰⁴ Лер С. «Як все це, однак, жахливо!». Із щоденника німецького державного архівіста Моммзена. *Забута спадщина*. URL: <http://lostart.org.ua/ua/research/256.html> (дата звернення: 06.05.2024).

³⁰⁵ ЦДАВО України. Ф. 3676. Оп.1. Спр.51. Арк. 104.

³⁰⁶ ЦДАВО України. Ф. 3206, Оп.5. Спр.2. Арк. 36.

³⁰⁷ ІР НБУВ. Ф. 169. Спр. 8. Арк. 2.

³⁰⁸ ЦДАВО України. Ф. 3206. Оп.5. Спр. 9. Арк. 159.

³⁰⁹ Кульженко П. Спомин. *Пам'ятки України*. 1998. № 1. С. 150.

через неналежне знання німецької мови планували залишити в Кам'янці-Подільському.³¹⁰ Як зазначала Кульженко, під час евакуації спочатку у Кам'янець-Подільський, а потім у Кенігсберг (туди відправили частину матеріалів Музею російського мистецтва) її метою був захист експонатів. Можливості вивозу музейного майна до Німеччини з метою конфіскації нею не розглядалися. Спомини про це були написані нею у 1946 році, коли після фільтрації радянцями вона працювала медсестрою у Київській області та збиралась перебиратися до Києва.³¹¹ Її численні звернення до ідеї захисту культурної спадщини Батьківщини цілком можна сприймати скептично як намагання виправдатися (на жаль, ящики з картинами та іконами згоріли у Східній Пруссії) та повернутися до викладання у Києві, проте і старання зберегти музейні експонати також не варто ігнорувати.³¹²

У післявоєнній автобіографії Геппенер вказував, що його змусили виїхати у якості супроводжуючого і вантажника.³¹³ Микола Геппенер детально описав свій шлях до Чехословаччини, м. Троппау (сучасне м. Опава, Чехія), де були сконцентровані збірки вивезених ОШР українських архівних матеріалів. Перебуваючи у Троппау, він вів листування з Дмитром Чижевським і вочевидь мав плани на публікації в німецьких наукових виданнях.³¹⁴ Його роль у збереженні дорогоцінних рукописів важко переоцінити: «Перші [найцінніші київські архіви] мені вдалося повністю зберегти при всіх перевозках і в останні, найбільш небезпечні місяці перед закінченням війни, не дивлячись на вкрай важкі “табірні” умови мого життя та роботи».³¹⁵

---

³¹⁰ ЦДАВО України. Ф. 3206. Оп.5. Спр. 9. Арк. 160.

³¹¹ Білокінь С. Поліна Кульженко (1891—1984). *Забута спадщина*. URL: <http://lostart.org.ua/ua/research/334.html> (дата звернення: 06.05.2024).

³¹² Детально про транспортування, призначення колекцій та знищення цінностей з київських музеїв у Східній Пруссії йдеться у статті: Kennedy P. Art and icons lost in East Prussia: the fate of German seizures from Kyiv museums. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. 2013. Vol. 61, no. 1. P. 47—91

³¹³ ІР НБУВ. Ф. 169. Спр.8. Арк. 2.

³¹⁴ ІР НБУВ. Ф. 169. Спр. 148. Арк. 1.

³¹⁵ ІР НБУВ. Ф. 169. Спр.8. Арк. 2.

Першою зупинкою київської інтелігенції, частина з якої не була задіяна до евакуації збірок, стала Галичина, зокрема Львів: «Туди виїхало багато науковців і вже відтепер починають бити бриндзю [нужденно жити]. Як буде далі — хто може знати?»³¹⁶ Наприклад, Наталія Полонська-Василенко виїхала до Львова ще 19 вересня 1943 року завдяки тому, що її тодішній чоловік отримав роботу в РСУК-у (Ревізійного Союзу Українських кооперативів). Попередні спроби переїхати до Львова, де було більше можливостей до наукової роботи, були зірвані німецькою адміністрацією аби «не позбавляти Київ української інтелігенції».³¹⁷ Роботи у Львові вона не отримала, але «Українське Видавництво» замовило у неї підручник з історії України, над яким вона працювала.³¹⁸ Наступною зупинкою професорки, як і Лева Окіншевича, Олександра Оглоблина, Світозара Драгоманова, Володимира Міяковського стала Прага та Український Вільний Університет, де тоді викладав Дмитро Дорошенко і міг домовитися про переїзд науковців далі від фронту, що наближався. Розкидані по Європі(у Львові, Криниці, Білостоку, Познані, Фрауенберзі, Празі та Відні), вчені все ще зберігали зв'язок з ОШР — єдиною ланкою можливих зв'язків з німцями, що залишалися.³¹⁹

У листопаді 1943 року співробітники зондерштабу «Наука» планували задіяти радянських вчених (серед них істориків) до «досліджень Сходу». Такі науковці мали попередньо перевіритися або в ОШБ, або, за неможливості першого варіанту, спеціалістами СД.³²⁰ Перебуваючи на Заході, вчені

---

³¹⁶ Наукова бібліотека НаУКМА Ф. 10. Оп.1. Спр. 662. Арк. 34.

³¹⁷ Полонська-Василенко Н. *Спогади* / упоряд. В. Шевчук. Київ, 2011. С. 517.

³¹⁸ Там само. С. 518.

³¹⁹ 27 січня 1945 р. Фрауенберг. – Заключний звіт керівника зондеркоманди “Схід” Оперативного штабу Розенберга Рудольфа Прокша про роботу Головної робочої групи “Україна” та зондеркоманди “Схід” у 1944 р. *Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами “східного простору” (1940–1945). Частина 2: Документи*. Київ, 2014. С. 651.

³²⁰ 22 листопада 1943 р. Берлін. – Донесення заступника Зондерштабу “Наука” при Оперативному штабі Розенберга Ганса Брауна керівникові відділу “Облік та контроль” Управління штабу Герхарду Вундеру щодо пошуку та залучення радянських науковців до роботи у Центральній службі з дослідження Сходу при Міністерстві окупованих східних територій. *Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами “східного простору” (1940–1945). Частина 2: Документи*. Київ, 2014. С. 539–541.

продовжували підготовку статей для Оперативного Штабу, з вересня по грудень 1944 року надійшло 426 сторінок, серед них на історичну тематику від Світозара Драгоманова («Федералізм М. Драгоманова»), Василя Дубровського («Біографія Івана Мазепи», «Погляди щодо загальноросійської визвольної армії», «Біографія Винниченка»), Олександра Оглоблина («Федералізм Михайла Грушевського»), Андрія Ольховського («Походження та структура української інтелігенції»).³²¹ «Першокласні фахівці» з різних галузей мали на основі наукових досліджень із використанням евакуйованих джерел і літератури «продемонструвати невідповідність між більшовицькою теорією та радянською дійсністю». ³²² Наприклад, штабсінсауцафюрер Прокш зустрівся у грудні 1944 року з Оглоблином і Драгомановим у Празі.³²³ Попри першочергове висвітлення більшовицької тематики, «тривали розмови щодо значної кількості тем та робіт, що мають відношення до проблеми “Україна” та її висвітлення». ³²⁴ Робота з українськими співробітниками продовжувалася і в піднімецькому Львові, де серед іншого здійснювався пошук нових спеціалістів.³²⁵

Розпуск філіалу ГРГ «Україна» у Львові відбувся у березні 1944 року, коли почалася евакуація співробітників Штабу та членів Українського допоміжного комітету.³²⁶

На початок листопада 1943 року у Кракові вже перебувала велика кількість київських діячів з родинами — Петро Курінний (у статусі фольксдойча), археолог Борис Безвенглінський, Валентин Шугаєвський, Валерія Козловська. Валентин Шугаєвський висловлював бажання

---

³²¹ 27 січня 1945 р. Фрауенберг. – Заключний звіт керівника зондеркоманди “Схід” Оперативного штабу Розенберга Рудольфа Прокша про роботу Головної робочої групи “Україна” та зондеркоманди “Схід” у 1944 р. *Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами “східного простору” (1940–1945). Частина 2: Документи*. Київ, 2014. С. 627.

³²² Там само. С. 775.

³²³ Там само. С. 635.

³²⁴ Там само. С. 659.

³²⁵ Там само. С. 663.

³²⁶ Там само. С. 667.

співпрацювати з Аненербе — Німецьким товариством з вивчення давньої германської історії та спадку предків, на що відгукнувся один зі співробітників організації, проте нам невідомий подальший розвиток подій.³²⁷

Перебування вчених у Генерал-губернаторстві не віталось німецькою владою через скупчення української інтелігенції.³²⁸ Для розміщення науковців можливостей не існувало, але Ратибор (сучасний польський Рацибуж) був місцем, де мали в майбутньому «осісти» колекції, тому розглядався варіант розмістити українських співробітників там.

Осілі в Ратиборі науковці займались сортуванням книжкової збірні для Східної бібліотеки Розенберга. Валерія Козловська, що опікувалася колекцією Інституту Археології отримувала за свою роботу у лютому 1944 року 150 RM.³²⁹ На березень 1944 року її заробітня платня складала вже 170 RM.³³⁰ Це майже вдвічі перевищувало суму, яку отримували жінки у Райху, залучені до текстильного виробництва.³³¹

Учені, що залишилися у Києві, оговтувалися від окупації і долучалися до відновлення міста та, водночас, стали об'єктами розслідувань. Ще у червні 1944 року НКВС підготувало довідку про діяльність в окупованому Києві Сергія Гілярова та академіка Порфирія Білика. Обидвом вченим закидали публікації статей (переважно з антибільшовицькою риторикою та на тему німецької культури) в «Новому Українському Слові», співпрацю з МАПД, присутність їхніх імен у списку співробітників Київського університету від 15 листопада 1941 року та активну діяльність в наукових та культурних установах окупованого Києва. Гілярову згадували і те, що у 1928 році він протестував проти експорту музейних експонатів, і те, що його публікації у 1944 році

---

³²⁷ Кашеварова Н. Між окупацією й еміграцією: доля радянської інтелігенції у 1943–1944 рр. задокументами служб Альфреда Розенберга. *Архіви України*. 2022. Т. 330, № 1. С. 58.

³²⁸ ЦДАВО України. Ф. 3676. Оп. 1. Спр. 22, Арк. 30.

³²⁹ Кашеварова Н. Між окупацією й еміграцією: доля радянської інтелігенції у 1943–1944 рр. задокументами служб Альфреда Розенберга. *Архіви України*. 2022. Т. 330, № 1. С. 57.

³³⁰ ВArch NS 30/220, р. 78.

³³¹ Bry G. *Wages in Germany (1871–1945)*. Princeton, 1960. P. 460.

містили вже яскраву антинімецьку риторичку.³³² Під час слідства Гіляров апелював до свого небажання евакуйовуватися разом з німцями та готовності померти у столиці.³³³ З матеріалів його слідства випливає, що він передбачав арешт:

Я усвідомлював, що моя поведінка, мої антирадянські випадки в епоху окупації не можуть пройти для мене безкарно, якщо повернеться радянська влада. На поблажливість, знаючи по досвіду ставлення радянської влади до ворогів, я розраховувати не міг, хоча ворогом її я не був. Я не був ворогом радянської влади, але прийняти мене за такого вона мала повне право.³³⁴

Хай на що розраховував мистецтвознавець, попри скептичну оцінку поблажливості влади, він вже був заарештований у 1933 році та відпущений того ж року, тому, цілком вірогідно, очікував лояльності з боку влади і цього разу. Попередній досвід арештів мав значення і у випадках виїзду з територій, до яких наближалась Червона Армія, і у випадку продовження життя та праці у Києві.

Надія Лінка (Геппенер) зазначала, що евакуйовувалися ті, що піддавалися паніці або такі, що мали причини боятися радянської влади. Тож в листопаді 1943 року в музеї залишилося 2-3 співробітника, деякі з часом повернулися з евакуації.³³⁵ Вони складали списки втрачених цінностей музею та, як і всі кияни, працювали на відбудові міста.

Таким чином, військово-політична ситуація 1943—1945 років, за якої німецькі війська відступили на Захід, призвела до ситуації, коли інтелігенція у Києві була змушена вирішувати залишитись у Києві чи евакуюватись. Фахівці, що були долучені до переміщення цінностей навряд чи мали вибір як такий

---

³³² Довідка НКВС УРСР про перебування на окупованій території професора-мистецтвознавця С. Гілярова і старшого наукового співробітника Інституту історії АН УРСР П. Білика. *Київ: війна, влада, суспільство. 1939—1945 рр. (За матеріалами радянських спецслужб та нацистської окупаційної адміністрації)*. Київ, 2014. С. 746—752.

³³³ Безручко О. Сергій Олексійович Гіляров: доля вченого та мистецтвознавця на тлі війни. *Забута спадщина*. URL: <http://lostart.org.ua/ua/research/274.html> (дата звернення: 09.05.2024).

³³⁴ ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 34964. Т. 2. Арк. 69.

³³⁵ Спогади про Києво-Печерську Лавру (1941—1944). *Києво-Печерська Лавра у часи Другої світової війни: Дослідження. Документи* / упоряд.: Т. Себта, Р. Качан. Київ, 2016. С. 259.

(навіть за умов добровільної евакуації), оберігаючи експонати та фондові збірки. Частина української інтелігенції обрала еміграцію на Захід, при цьому підтримуючи зв'язки зі спеціалістами Оперативного Штабу Розенберга. Досить невелика частка залишилася у Києві та продовжувала працювати на старій роботі. Їхня діяльність в період нацистської окупації усіляко перевірялася радянською владою.

3.2. Післявоєнні долі істориків

Повоєнні долі істориків залежали від їхнього вибору — залишитися на Батьківщині чи на Заході. На загальному тлі виділяються історії Миколи Геппенера та Поліни Кульженко. Обидвоє були залученими до діяльності ОШР в окупованому Києві, очолювали Музей російського мистецтва та Центральну бібліотеку, відповідно і евакуювали їхні матеріали на Захід. Микола Геппенер через радянське посольство у Чехословаччині організував перевезення архівних матеріалів назад до Києва у 1945 році, які до цього належно оберігав. Перед Геппенером відкривалися можливості продовжувати кар'єру на Заході (він згадував, що йому пропонували залишитися американці), працювати в умовах більшої академічної свободи та меншого страху за власне життя. Проте він послідував разом з вивезеними цінностями. У 1947 році Геппенер готував листа Павлу Тичині з проханням повпливати на можливість працювати за фахом (що було йому заборонено), зважаючи на його тяжке матеріальне становище і неможливість утримувати сім'ю з п'ятьох людей.³³⁶ На той момент він жив у місті Буча, де був співробітником скляного заводу. Тільки у 1947 році Миколі Геппенеру дозволили працювати в інститутах медичного профілю в якості перекладача спеціалізованої літератури та бібліографа.³³⁷ Хоча він займався рукописами як читач

---

³³⁶ ІР НБУВ. Оп. Ф. 169. Спр. 111. Арк. 1.

³³⁷ Степченко О. *Українські вчені – фундатори спеціалізованих відділів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (1918–1934)* / ред. Л. Дубровіна. Київ, 2008. С. 19.

бібліотеки та навіть читав поодинокі лекції по палеографії, можливості продовжити наукову працю не мав і не отримав пізніше.

Поліна Кульженко була заарештована після спроби поновитися на роботі у Київському художньому інституті й ув'язнена у Костромі. До кінця життя мистецтвознавиця залишалася у Костромі і проводила активну діяльність на ниві створення виставок, написання наукових робіт та проведення мистецтвознавчих лекцій на посаді касира місцевого музею. Незадовго до своєї смерті у 1984 році, вона активно спілкувалася з істориком Сергієм Білоконем.

Охорону культурної спадщини під час окупації та в евакуації, фаховий досвід у своїх галузях Кульженко і Геппенер трактували як такі, що були ціннішими, ніж короткотривала співпраця з нацистським режимом. Подібні виправдання не працювали у післявоєнному радянському правосудді, якщо врятовані цінності не мали значення під час евакуації у 1941 році. Ситуація Поліни Кульженко ускладнилася ще і містифікацією її імені у зв'язку зі зникненням з Царського Села Бурштинової кімнати. Їй довелося переживати значний суспільний осуд через справу, хоча участь Кульженко у цій справі вкрай мало ймовірна.³³⁸

На момент повернення Геппенера та Кульженко у 1945 році вже був заарештований Порфирій Білик (вчений помер у Карагандинському таборі у 1951 році). Сергій Гіляров помер від ускладнень запалення легень у в'язниці через декілька тижнів після обшуку та арешту у лютому 1946 року, не дочекавшись суду. Його звинуватили за статтею 54-10 ч.ІІ КК УССР (антирадянська пропаганда і агітація).³³⁹ Головне звинувачення стосувалося публікацій у «Новому Українському Слові» (про німецьких митців, руйнування пам'яток у Києві, некролог, повідомлення про художню виставку 1942 року тощо) та консультування Музею-Архіву Переходової доби, тоді як

---

³³⁸ Білокінь С. Поліна Кульженко (1891—1984). Забута спадщина. URL: <http://lostart.org.ua/ua/research/334.html> (дата звернення: 13.05.2024).

³³⁹ ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 34964. Т. 3. Арк. 1.

питання про директорство у Музеї західноєвропейського мистецтва було другорядним. У ході слідства він визнав себе винним.³⁴⁰ Тракткування радянським правосуддям співпраці з окупантом було дуже широким і на думку німецької дослідниці Тані Пентер покарання полягало у відновленні старого порядку, поверненні зруйнованої війною ієрархії.³⁴¹ Олена Стяжкіна помітила, що очищення від зрадників батьківщини було покликане змусити забути про хиби влади — «випалену землю», ганебну евакуацію місцевих керівників тощо.³⁴² Саме на це, пояснюючи своє розчарування радянською владою у перші воєнні місяці, вказував Сергій Гіляров:

Війна, що вибухнула несподівано й так катастрофічно для нас протікаючи в перші місяці воєнних дій підірвала мою, як видно, не зміцнілу віру в радянську справу. Пригнічуюче діяла на мене і поразка Червоної Армії від фашистського агресора, і паніка з якою не могла впоратися наша влада, і шкурницьке обивательське відношення до своїх обов'язків багатьох працівників різних галузей державного, господарчого і суспільного апарату, що виражалося, між іншим, в тому, що деякі з них вивозили своє майно, залишаючи довірені їм державні центри під загрозою захоплення чи знищення їх ворогом.³⁴³

Серед чільних постатей міської управи у Києві у 1943 році залишився Іван Кавалерідзе, що очолював відділ культури та брав участь у мистецьких виставках: «Іван Петрович наївно розраховував на своє широковідоме ім'я».³⁴⁴ Донька друга сім'ї Кавалерідзе згадувала, що після війни жили вони дуже скромно, а коли замовлення скульптур все ж траплялися, то до митця чіплялись за дрібниці.³⁴⁵ Попри немілість влади та цькування, Іван Кавалерідзе продовжив творити, зокрема писати та знімати. Довоєнна репутація вартувала багато для збереження життя та реінтеграції у радянське суспільство.

---

³⁴⁰ ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 34964. Т. 2. Арк. 69.

³⁴¹ Pentec T. Collaboration on trial: new source material on soviet postwar trials against collaborators. *Slavic Review*. 2005. Vol. 64, no. 4. P. 789.

³⁴² Стяжкіна О. *Стигма окупації. Радянські жінки у самобаченні 1940-х років*. Київ, 2019. С. 290.

³⁴³ ЦДАГО. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 34964. Том. 2. Арк. 55—56.

³⁴⁴ Костюк Г. *Зустрічі і прощання. Книга друга*. Київ, 2008. С. 95.

³⁴⁵ Спогади про Івана Кавалерідзе Тетяни Попової. *Музей-майстерня Івана Кавалерідзе*. URL: <https://museum-kavaleridze.kyivcity.gov.ua/2017/03/23/spogady-pro-ivana-kavaleridze-porova/> (дата звернення: 15.05.2024).

Залишився у Києві і Андрій Хомич Серeda. У 1944 році він створив новий проєкт герба міста Києва, після війни оформлював виставки та книги.³⁴⁶ Андрій Хомич Серeda був запрошений на відкриття Державного музею українського мистецтва, який сам мав очолити холодної зими 1941 року.³⁴⁷

Надія Лінка (Геппенер) також залишилася у місті та продовжувала наукову кар'єру в Історичному музеї, а згодом у Софійському музеї та архівному відділі Інституті археології АН УРСР.³⁴⁸ Не поїхав з Києва і Олександр Грузинський.

Все ж більшість яскравих постатей української історичної науки після місяців поневірянь та невідомості залишилися на Заході: Наталія Полонська-Василенко, Олександр Оглоблин, Володимир Міяковський, Сильвестр Гаєвський, Михайло Карачківський, Лев Окіншевич, Неоніла Кордиш-Головка, Кость Штеппа, Олександр Повстенко, Петро Курінний. Із заснуванням осередків УВАН в США та Канаді частина вчених переїхала до Північної Америки. У еміграції історики започаткували та розвивали низку інституцій — Український вільний університет, Українську вільну академію наук, Наукове товариство ім. Т. Шевченка, журнал «Український історик», Інститут з вивчення історії та культури СРСР тощо. Займалися громадською, видавничою, викладацькою діяльністю.

Завданням нової еміграційної історіографії Олександр Оглоблин визначав повернення «великої історіографічної роботи, яку виконали історики на советській Україні в 1920-их — 1930-их роках, і яка була обірвана,

---

³⁴⁶ Ящук А. «Архангел Михаїл» та «Богдан Хмельницький»: проєкти герба м. Києва 1942 та 1944 рр. у творчій спадщині Антона Середи. *Архіви України*. 2021. Т. 326, № 1. С. 192.

³⁴⁷ Антон Хомич Серeda: виставка до 125-річчя від дня народження українського графіка, майстра прикладного мистецтва, мистецтвознавця та культурного діяча. *Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського*. URL: <http://nbuv.gov.ua/node/2444> (дата звернення: 16.05.2024).

³⁴⁸ Володарець-Урбанович Я. Надія Володимирівна Лінка. Бібліографічний Показчик. *In Sclavenia terra*. 2018. № 2. С. 139.

знівечена, спаплюжена, заборонена й засуджена, а згодом цілковито замовчана совєтською владою».³⁴⁹

Зміна військово-політичних обставин, що спричинила до відступу німців з Лівобережної України та міста Києва змусила киян вирішувати, чи чекати радянську владу та сподіватися на її поблажливість, чи прямувати на Захід. Ті вчені, що опікувалися музейними, архівними та книжковими збірками були «полоненими» колекцій, що їх вони перевозили. Оперативний Штаб Розенберга все ще потребував спеціалістів зі знанням мов та обізнаності в культурі окупованих територій, що опікувалися б вивезеними цінностями та експертами, що готові були провадити ідеологічну боротьбу проти СРСР до самого падіння Райху.

Вибіркове радянське правосуддя було різною мірою жорстоким до людей, що жили на окупованій території. Працювати в рідному місті чи за фахом було можливо, але на це впливав статус за радянської влади, міра залучення до наукових чи публіцистичних контактів з окупантами, посада у провідних культурних інституціях чи київській міській управі. Історики, що перебували на Заході стали частиною третьої хвилі еміграції і долучились до створення чи розвитку осередків української культури.

---

³⁴⁹ Оглоблин О. Мій творчий шлях українського історика. *Збірник на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина*. Нью-Йорк, 1977. С. 45.

Висновки

Становище історичної науки та істориків напередодні німецько-радянської війни передбачало використання наукових надбань в ідеологічних цілях. В УРСР історикам доводилося підлаштовуватися під нові вимоги ведення наукової роботи та потенційних репресій унаслідок сфабрикованих справ та доносів. До початку Другої світової війни історичне середовище в Радянській Україні було позбавлене голосу незалежної наукової думки та підпорядковане державним наративам. Історію у Третньому Райху експлуатували з метою підтвердження пануючих у державі ідеологем націонал-соціалізму. Заснування нових установ було покликане досліджувати расові питання, історичні витоки німецької нації і готувати підґрунтя для легітимації нацистського панування у Європі. Заснування Оперативного Штабу Розенберга мало на меті конфіскацію приватних та державних цінностей в окупованих країнах. Для виконання цієї мети залучали науковців, зокрема істориків, археологів та архівістів, що мали керувати збором матеріалів в установах завойованих країн і проводити дослідження політичного характеру на основі «завойованих» джерел. У обох випадках історія як наука не була автономною, а історики докладалися до політичної легітимації комуністичного та нацистського режимів.

Мотивації істориків у Києві співпрацювати з нацистською владою та навіть бути її представниками мало широке коло причин. Плани з екстенсивного використання ресурсів та продовольства, шовіністична політика нацистських окупантів щодо населення у зоні цивільної адміністрації, придушення державницьких прагнень сприяли співпраці з окупантами за відсутності альтернатив для збереження життя та здоров'я. Історики, що перебували у Києві мали шанс потрапити до роботи у Київську міську управу, за умов німецького походження — до генералкомісаріату. Знання німецької мови, фаховість, досвід більшовицьких репресій збільшували шанси працевлаштування на керівних посадах у профільних установах. Коли

мотивації німецької адміністрації та окупованих істориків збігалися — у питаннях охорони цінностей архівів, музеїв та бібліотек, розробки досліджень, що перебували в полі зацікавлень київських істориків, то все одно права творити самобутню науку, не підпорядковану владній верхівці, історики не мали змоги через припинення діяльності Української академії наук, паралізоване освітнє життя на базі Київського університету, обмежені можливості функціонування Будинку вчених. Публічна діяльність істориків носила пропагандистський характер — у формі радіопередач на історичні теми, статей до окупаційної преси, виставок Музею-архіву переходової доби тощо. Підпільно історики ж могли працювати над своїми науковими працями — як у випадку Олександра Оглоблина та його «Історії Русів», на наукових пленумах згаданого Музею-архіву, у музеях, що підпорядковувалися німецькій владі. Науковці також робили спроби сформувати мережу науковців, що перебували на Сході. Нові тематичні вимоги — німецько-українські взаємини протягом століть — змушували істориків пристосовуватися та включати у свої проєкти актуальну термінологію.

На політику щодо місцевої інтелігенції вплинув статус Києва як «непримиренної столиці», який згідно з нацистськими планами не мав стати центром українських державницьких прагнень. У таких умовах співпраця з окупантами вимагала моральних компромісів та готовності жертвувати інтелектуальними прагненнями. Проте досвід відсутності автономії науки в УРСР дозволив більшості істориків швидко пристосуватися до нових вимог.

Відступ Вермахту з території Радянського Союзу поставив перед діячами історичної науки вибір між вигнанням та небезпекою звинувачень радянською владою. Більшість істориків обрали шлях еміграції задля збереження життя та продовження кар'єри. На післявоєнну долю істориків, що залишилися у Києві впливали довоєнна репутація, залученість до антибільшовицької пропаганди в часи окупації, попередні звинувачення у антирадянській діяльності, участь у вивезенні експонатів на Захід.

Отже, запит німецької влади на кадри для нової бюрократії, тяжка продовольча ситуація у Києві, де культурне і просвітницьке життя придушувалося, атмосфера показової аполітичності та страху сформували ті умови праці істориків, які Наталія Полонська-Василенко назвала «свободою від “науки”». Реалізація власного наукового потенціалу видавалася можливою до тих пір, поки його автономне наукове спрямування не фіксувалося німецькою владою, що ліквідувала такі спроби. Подальшого вивчення потребують питання атомізації інтелігенції, що перебувала в окупації, залученості її до злочинів нацистського режиму. Важливою є також тема комунікації науковців, що працювали у різних адміністративних одиницях, підпорядкованих Третьому Райху.

Список використаних джерел і літератури

Неопубліковані джерела

1. ДАКО, Р-2412, Оп. 2, Спр. 19.
2. ДАКО, Р-2412, Оп. 2, Спр. 244.
3. ДАКО, Р-2412, Оп. 2, Спр. 32.
4. ДАКО. Р-2412. Оп. 2. Спр. 204.
5. ДАКО. Р-2412. Оп. 2. Спр. 23.
6. ДАКО. Р-2412. Оп. 2. Спр. 36.
7. ДАКО. Р-2412. Оп. 2. Спр. 44.
8. ІР НБУВ. Ф. 169. Спр. 148.
9. ІР НБУВ. Ф. 169. Спр. 8.
10. Наукова бібліотека НаУКМА Ф. 10. Оп.1. Спр. 662.
11. Наукова бібліотека НаУКМА Ф. 10. Оп. 1. Спр. 1030.
12. Наукова бібліотека НаУКМА Ф. 10. Оп. 1. Спр. 1074.
13. Наукова бібліотека НаУКМА Ф. 10. Оп. 1. Спр. 743.
14. Фонди НМІУДСВ КН-212801. Д-35027.
15. ЦДАВО України. Ф. 3206, Оп. 5. Спр. 10.
16. ЦДАВО України, Ф. 3206. Оп. 5. Спр. 19.
17. ЦДАВО України. Ф. 3206. Оп.5. Спр. 9.
18. ЦДАВО України, Ф. 3676. Оп. 3. Спр. 16.
19. ЦДАВО України. Ф. 3206 , Оп.5. Спр.2.
20. ЦДАВО України. Ф. 3206. Оп. 5. Спр. 1.
21. ЦДАВО України. Ф. 3206. Оп. 5. Спр. 12.
22. ЦДАВО України. Ф. 3206. Оп. 5. Спр. 7.
23. ЦДАВО України. Ф. 3676. Оп. 1. Спр. 22
24. ЦДАВО України. Ф. 3676. Оп. 1. Спр. 221.
25. ЦДАВО України. Ф. 3676. Оп.1. Спр. 138.
26. ЦДАВО України. Ф. 3676. Оп.1. Спр.51.
27. ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 34964.
28. Bundesarchive. NS 30/220.

Опубліковані джерела

29. Андрусяк М. (підпис — Немирон Н.) У збудженій в огні столиці України (Славній пам'яті мучеників за Україну в Києві в 1941 — 42 рр.). В боротьбі за українську державу: Есеї, спогади, свідчення, літописання, документи Другої світової війни / ред. М. Марунчак. Вінніпег — Лондон — Париж — Мюнхен — Нью-Йорк — Торонто, 1990. С. 803—817.
30. Винар Л. Листи Івана Крип'якевича до Олександра Оглоблина з 1942 року. *Український історик*. 1997. Т. 132-135, № 1-4. С. 176—186.
31. Винар Л. Листи Івана Крип'якевича до Олександра Оглоблина. *Український історик*. 1990. Т. 27, № 1-4. С. 164—177.
32. Довженко О. Щоденникові записи (1939-1956) / уклад. С. Тримбач. Харків : Фоліо, 2015. 717 с.
33. Західна Україна / ред.: С. Белоусов, О. Оглоблин. Київ : Вид-во Акад. Наук УРСР, 1940. 136 с.
34. Історія Академії наук України. 1918-1923: Документи і матеріали / ред. П. Сохань ; упоряд. В. Шмельов та ін. Київ: Наукова думка, 1993. 571 с.
35. Історія Національної академії наук України (1941-1945). / ред. О. Онищенко ; упоряд. Л. Яременко. Київ, 2007. Т. 1 : Документи і матеріали. 808 с.
36. Кашеварова Н. Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами “східного простору” (1940—1945). Київ : Інститут історії України НАН України, 2014. Т. 2 : Документи. 992 с.
37. Києво-Печерська Лавра у часи Другої світової війни: Дослідження. Документи / упоряд.: Т. Себта, Р. Качан. Київ : Видавець Олег Філюк, 2016. 1200 с.
38. Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення / ред. Л. Легасова та ін. Київ : Інститут історії НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років», 2012. 504 с.

39. Київ: війна, влада, суспільство. 1939-1945 рр. (За матеріалами радянських спецслужб а нацистської окупаційної адміністрації) / ред. В. Смолій та ін. Київ : Темпора, 2014. 864 с.
40. Кислиця Д. Світе ясний: спогади від р. Вовчі на Наддніпрянщині до р. Св. Лаврентія на Оттавщині. Оттава : Нові дні, 1987. 452 с.
41. Косик В. Україна під час Другої світової війни (1938-1945). Репринтне видання. Київ : Центр учбової літератури, 2021. 734 с.
42. Костюк Г. Зустрічі і прощання. Книга друга. Київ : Смолоскип, 2008. 507 с.
43. Кульженко П. Спомин. *Пам'ятки України*. 1998. № 1. С. 149–153.
44. Любченко А. Щоденник. Т.1. Торонто : Видавництво «Нові Дні», 1951. 151 с.
45. На зов Києва. Український націоналізм у II світовій війні / ред. К. Мельник. Київ : Новий Шлях, 1993. 544 с.
46. Оглоблин О. Мій творчий шлях українського історика. *Збірник на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина*. Нью-Йорк, 1977. С. 20—56.
47. Пігідо-Правобережний Ф. “Велика вітчизняна війна”. Вінніпег : Видання “Нового Шляху”, 1954. 233 с.
48. Политический дневник Альфреда Розенберга / ред. И. Петров ; пер. з нем. С. Визгина. Москва : Фонд «Историческая память», 2015. 450 с.
49. Полонська-Василенко Н. Спогади / упоряд. В. Шевчук. Київ : Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2011. 591 с.
50. Полонська-Василенко Н. Українська Академія Наук (Нарис історії). Ч. 2: 1931-1941. Мюнхен : Інститут для вивчення історії та культури ССРСР, 1958. 214 с.
51. Стариков Г. Листи Олександра Оглоблина до Дмитра Багалія як джерело до історії діяльності комісії із вивчення соціально-економічної історії України XVIII—XIX ст. (1929-1934 рр.). *Сумський історико-архівний журнал*. 2010. № X-XI. С. 83—113.

52. Феттїх Н. Київський щоденник (3.XII.1941 — 19.I.1942). Київ : Софія-А, 2004. 168 с.
53. Форостівський Л. Київ під ворожими окупаціями. Буенос-Айрес : Видавництво М. Денисюка, 1952. 80 с.
54. Rosenberg A. Letzte Aufzeichnungen. Göttingen : Plesse Verlag, 1955. 343 p.

Матеріали періодичних видань

55. Без автора. Екскурсії німецьких вояк. *Українське слово*. 1941. 16 жовтня. С. 4.
56. Без автора. Організуймо музей переходової доби! *Нове українське слово*. 1942. 17 травня. С. 4.
57. В. Історична цінність *Нове українське слово*. 1942. 15 травня. С. 4.
58. Дучимінська О. У тієї, якої долоні дотикали давнину (Зустріч з п-ні Неонілею Кордиш-Головко). *Наше життя*. 1961. 7 липня. С. 10.
59. ІР. «Київ вимагає праці». *Українське слово*. 1941. 2 листопада. С. 1.
60. Рогауш. *Нове українське слово*. 1942. 29 травня. С. 4.
61. Самойловський І. Фундамент давньої будівлі. *Нове українське слово*. 1942. 8 травня С. 4.
62. Федорчук І. Про навчання дітей рідній історії. *Українське слово*. 1941. 27 листопада. С. 3.
63. Штеппа К. Кривавий Сталін. *Нове українське слово*. 1942. 15 березня. С. 2.
64. Штеппа К. Історична приреченість. *Нове українське слово*. 1942. 21 червня. С. 3.
65. Юнг В. Народня школа є підготовкою до праці. *Нове українське Слово*. 1942. 16 травня. С. 3.

Електронні джерела

66. Антон Хомич Серета: виставка до 125-річчя від дня народження українського графіка, майстра прикладного мистецтва, мистецтвознавця та культурного діяча. *Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського*. URL: <http://nbuv.gov.ua/node/2444> (дата звернення: 16.05.2024).
67. Лер С. «Як все це, однак, жахливо!». Із щоденника німецького державного архівіста Моммзена. *Забута спадщина*. URL: <http://lostart.org.ua/ua/research/256.html> (дата звернення: 06.05.2024).
68. Спогади про Івана Кавалерідзе Тетяни Попової. *Музей-майстерня Івана Кавалерідзе*. URL: <https://museum-kavaleridze.kyivcity.gov.ua/2017/03/23/spogady-pro-ivana-kavaleridze-porova/> (дата звернення: 15.05.2024).
69. Сталин И. О некоторых вопросах истории большевизма: Письмо в редакцию журнала “Пролетарская Революция”. *Marxists Internet Archive*. URL: https://www.marxists.org/russkij/stalin/t13/t13_17.htm (дата звернення: 24.04.2024).
70. Хорошунова И. Первый год войны. Киевские записки. *Єгунець*. 2001. № 9. URL: https://issuu.com/judaicacenter/docs/_____9 (дата звернення: 24.04.2024).
71. Шевельов Ю. Я, мені, мене ... (і довкруги). Спогади. Харків - Нью-Йорк : Видавництво часопису «Березіль», 2001. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Sheveliov_Yurii/Ya_mene_mene_i_dovkruhy_Spohady.pdf (дата звернення: 08.05.2024).

Література

Монографії та збірки статей

72. «Українізація» 1920–30-х років: передумови, здобутки, уроки / ред. В. Смолій. Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. 392 с.
73. Верба І. Життя і творчість Наталії Полонської-Василенко. Ніжин: Аспект-Поліграф, 2008. 324 с.

74. Верба І. Олександр Оглоблин. Київ: Поліграфічна дільниця Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 1999. 383 с.
75. Верба І., Самофалов М. Історик Кость Штеппа: людина, вчений, педагог. Київ: Центр пам'яткознавства НАН України, УТОПК, 2010. 195 с.
76. Гнатюк О. Відвага і страх. 3-тє вид. Київ: Дух і Літера, 2017. 496 с.
77. Гриневич В. Неприборкане різноголосся: Друга світова війна і суспільно-політичні настрої в Україні, 1939 – червень 1941 рр. Київ – Дніпропетровськ: Ліра, 2012. 508 с.
78. Кашеварова Н. Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами “східного простору” (1940—1945). Київ : Інститут історії України НАН України, 2014. Т. 1 : Джерелознавче дослідження. 552 с.
79. Кеннеді П.Г, Боряк Г. Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни: Винищення архівів, бібліотек, музеїв. Львів: Видавничий центр «Фенікс», 1992. 120 с.
80. Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм: складний світ Агатангела Кримського. Київ: Основи, 2000. 328 с.
81. Портнов А. Історії істориків. Обличчя й образи української історіографії ХХ століття. Київ: Критика, 2011. 237 с.
82. Степченко О. Українські вчені – фундатори спеціалізованих відділів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (1918–1934) / ред. Л. Дубровіна. Київ: Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, 2008. 217 с.
83. Стяжкіна О. Стигма окупації. Радянські жінки у самобаченні 1940-х років. Київ: Дух і Літера, 2019. 384 с.
84. Шайкан В. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату "Україна" і військової зони в роки Другої світової війни. Кривий Ріг: Мінерал, 2005. 451 с.
85. Яремчук В. Українська історіографія: суспільно-політична історія. Острог: Видавництво Національного університету "Острозька академія", 2017. 288 с.

86. Berkhoff K. Harvest of despair: life and death in Ukraine under Nazi rule. Cambridge: Belknap Press, 2008. 463 p.
87. Bry G. Wages in Germany (1871-1945). Princeton: National Bureau of Economic Research, 1960. 486 p.
88. Löhr H. C. Hitlers Linz. Berlin: Ch. Links Verlag, 2013. 190 p.
89. Mees B. The Science of the Swastika. Budapest: Central European University Press, 2008. 363 p.
90. Nagel A. C. Hitlers Bildungsreformer: Das Reichsministerium für Wissenschaft, Erziehung und Volksbildung 1934–1945. Frankfurt am Main: Fischer, 2012. 448 p.
91. Piper E. Alfred Rosenberg. Hitlers Chefideologe. München: Random House, 2007. 831 p.
92. Weinreich M. Hitler's professors. New York: Yiddish Scientific Institute-YIVO, 1946. 287 p.

Статті

93. Білокінь С. Терор проти українських музейників. *Артанія*. 2011. Т. 24, № 3. С. 81—89.
94. Білоус О. Освіта та наукове життя. *Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення* / ред. Л. Легасова. Київ, 2012. С. 87—94.
95. Верба І. Viva Professor! Чи про міфи оглоблінознавства. *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки*. 2009. № 4. С. 598—606.
96. Верба І. Історична наука та історики в період нацистської окупації (1941—1944 рр.). *Історія та історіографія в Європі*. 2004. № 3. С. 66—74.
97. Верба І. Кость Штеппа vs Влада. Арешт і слідство (1938–1941). *Історик і Влада*. Київ, 2016. С. 499—525.
98. Верба І. О.П. Оглоблін (закінчення). *Український історичний журнал*. 1995. Т. 405, № 6. С. 89—99.
99. Володарець-Урбанович Я. Надія Володимирівна Лінка. Бібліографічний Показчик. *In Slavonia terra*. 2018. № 2. С. 139—141.

100. Гедз В. Діяльність бургомистра Леонтія Форостівського у працях українських істориків. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2015. № 43. С. 237–241.
101. Гедз В. Преса і пропаганда. *Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення* / ред. Л. Легасова. Київ, 2012. С. 95—104.
102. Дубровіна Л. М.В. Геппенер – український архівіст і палеограф та його архівні матеріали у фондах ЦНБ ім. В.І. Вернадського АН України. *Укр. археогр. щорічник*. 1993. С. 32—37.
103. Заболотна Т. Умови праці міської інтелігенції в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.). *Сторінки воєнної історії України*. 2012. № 15. С. 135—151.
104. Завальна О. Німецький археолог доктор Пауль Грімм і створення у Києві Музею до- і ранньої історії у 1942 році. *Наукові записки. Зб. пр. молодих вчених та аспірантів*. 2014. № 28. С. 440–464.
105. Захарчук І. Бабин Яр в художній літературі. *Бабин Яр: історія і пам'ять* / ред.: В. Гриневич, П.-Р. Магочія. Київ, 2016. С. 217—252.
106. Казимір В. Діяльність В. Дубровського на чолі харківської «Просвіти» (1941–1943 рр.). *Сіверянський літопис*. 2011. № 6. С. 96–102.
107. Калініна А., Луговський О. Київський Будинок учених: роки випробувань (Як виживали українські науковці під час нацистської окупації 1941–1943). *Вісник НАН України*. 2010. № 2. С. 36—44.
108. Кашеварова Н. Між окупацією й еміграцією: доля радянської інтелігенції у 1943–1944 рр. задокументами служб Альфреда Розенберга. *Архіви України*. 2022. Т. 330, № 1. С. 39—60.
109. Кашеварова Н. Оперативний штаб райхсляйтера Розенберга та його діяльність у галузі організації наукових досліджень окупованих територій. *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Книга 1*. Київ, 2010. С. 682—696.

110. Кеннеді П.Г. Доля Київського центрального архіву давніх актів у Другій світовій війні: потрійна трагедія — нищення, пограбування, пропаганди. *Архіви України*. 2002. Т. 250, № 4—6. С. 46—76.
111. Козюба В. До 130-річчя Іллі Михайловича Самойловського. *Археологія*. 2012. № 1. С. 125—127.
112. Колесник І. Український історик і влада: від примусу до партнерства. *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки*. 2016. № 9. С. 9—24.
113. Костючок О. Створення і структурна побудова Київської міської управи за часів німецької військової адміністрації. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2010. № 100. С. 30-34.
114. Кот С. Радянська евакуація українських музейних цінностей на території УРСР під час Другої світової війни в контексті проблем повернення та реституції втрачених культурних надбань. *Сторінки воєнної історії України*. 2009. № 12. С. 321—336.
115. Малолєтова Н., Дубровіна Л. Нацистська бібліотечна політика у період окупації Києва у 1941–1943 рр. і доля книжкових фондів Бібліотеки Академії Наук УРСР. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2000. № 5. С. 139—172.
116. Маньковська Р. Музейні установи та музейники у період «Великого терору» (1937–1938 рр.). *Політичні репресії в Українській РСР 1937 — 1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації : До 75-річчя "Великого терору" в СРСР : Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 15 берез. 2012 р. Київ, 2013. С. 300–321.*
117. Прокопчук В. Від «зоряності» – до занепаду: українське краєзнавство кінця 20-х — початку 30-х років ХХ ст. *Краєзнавство*. 2006. № 1—4. С. 40—44.
118. Себта Т. Києво-Печерська Лавра на початку німецько-радянської війни та під час нацистської окупації (1941–1943). *Києво-Печерська Лавра у часи*

Другої світової війни: Дослідження. Документи / упоряд.: Т. Себта, Р. Качан. Київ, 2016. С. 13—92.

119. Себта Т. Крайове управління архівів, бібліотек і музеїв при Райхскомісарі України: Історичний нарис. *Архіви України*. 2009. № 3—4. С. 111—127.

120. Січка М. Репресії проти київських мистецтвознавців у 1932—1933 рр. (за матеріалами Державного архіву міста Києва). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. 2016. № 1. С. 63—69.

121. Смолій В., Удод О., Ясь О. Інститут історії України НАН України: віхи інституціональної та інтелектуальної історії. *Український історичний журнал*. 2016. № 5. С. 4—36.

122. Сорокіна С., Завальна О., Радієвська Т. Діяльність Музею до- і ранньої історії в Києві у 1942—1943 рр. (за матеріалами НМІУ). *Збірник матеріалів V Всеукраїнської науково-практичної конференції приуроченої 125-й річниці заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника*: зб. матеріалів. Кам'янець-Подільський, 2015. С. 288—295.

123. Сорокіна С., Завальна О., Радієвська Т. Музей до- і ранньої історії у Києві (1942—1943): структура та персональний склад. *Науковий вісник Національного музею історії України. Збірник наукових праць: у двох частинах*. 2016. № 1. С. 210—229.

124. Стариков Г. Діяльність комісії із вивчення соціально-економічної історії України із вивчення соціально-економічної історії України XVIII—XIX ст. (1929—1934 рр.). *Сумська старовина*. 2009. № XXVIII—XXIX. С. 43—58.

125. Третяк В. Евакуаційні процеси в Україні на початку німецько-радянської війни. *Україна: 100 днів війни. 22 червня — 29 вересня 1941 р. Дослідження, документи, свідчення /* ред. Л. Легасова. Київ, 2016. С. 150—174.

126. Чебан М. Микола Андрусак як історик й організатор науки *Український історичний збірник*. 2009. № 12. С. 381—394.

127. Чугуй Т. Функціонування товариств «Просвіта» на території Рейхскомісаріату «Україна» та прифронтової військової зони у 1941–1943 роках: порівняльний аспект. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2008. Т. 835, № 11. С. 88—97.
128. Яременко В. Склад та організація персоналу Головної робочої групи України Айнзацштабу рейхсляйтера Розенберга в 1942–1943 рр. (за матеріалами ЦДАВО України). *Архіви України*. 2006. Т. 259, № 1—6. С. 189–199.
129. Ящук А. «Архангел Михаїл» та «Богдан Хмельницький»: проекти герба м. Києва 1942 та 1944 рр. у творчій спадщині Антона Середи. *Архіви України*. 2021. Т. 326, № 1. С. 184–195.
130. Gross J. T. Themes for a social history of war experience and collaboration. *The politics of retribution in Europe* / ed. by I. Deak, J. T. Gross, T. Judt. Princeton, 2000. P. 15—36.
131. Grüttner M. The Expulsion of Academic Teaching Staff from German Universities, 1933–45. *Journal of Contemporary History*. 2022. Vol. 57, no. 3. P. 513–533.
132. Hirsch W. The autonomy of science in totalitarian societies. *Social Forces*. 1961. Vol. 1, No. 40. P. 15–22.
133. Nybom T. The Humboldt Legacy: Reflections on the Past, Present, and Future of the European University. *Higher Education Policy*. 2003. No. 16. P. 141—159.
134. Pagaard S. Teaching the Nazi Dictatorship: Focus on Youth. *The History Teacher*. 2005. Vol. 38, no. 2. P. 189–207.
135. Penter T. Collaboration on trial: new source material on soviet postwar trials against collaborators. *Slavic Review*. 2005. Vol. 64, no. 4. P. 782—790.
136. Pinthus K. Culture Inside Nazi Germany. *The American Scholar*. 1940. Vol. 9, no. 4. P. 483–498.
137. Sims A. R. Intellectuals in crisis: historians under Hitler. *The Virginia Quarterly Review*. 1978. Vol. 54, no. 2. P. 246—262.

Довідкові (бібліографічні) видання, енциклопедії, словники

138. Кашеварова Н., Малолетова Н. Деятельность Оперативного штаба рейхсляйтера Розенберга в оккупированной Европе в период Второй мировой войны: Справочник-указатель архивных документов из киевских собраний. Киев : НБУ им. В. И. Вернадского, 2006. 577 с.
139. Музей-архів переходової доби: Пофондовий путівник / уклад. О. Белая. Київ, 2002. 100 с.

Рукописи

140. Кашеварова Н. Партійні служби Альфреда Розенберга у реалізації ідеологічної складової політики Третього Райху: історико-документознавчий та джерелознавчий аспекти: дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06. Київ, 2023. 538 с.
141. Gutsul N. Der Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg und seine Tätigkeit in der Ukraine (1941—1944): Inaugural-Dissertation. Gießen, 2013. 329 p.

Електронні ресурси

142. Безручко О. Сергій Олексійович Гіляров: доля вченого та мистецтвознавця на тлі війни. *Забута спадщина*. URL: <http://lostart.org.ua/ua/research/274.html> (дата звернення: 09.05.2024).
143. Білокінь С. Поліна Кульженко (1891—1984). *Забута спадщина*. URL: <http://lostart.org.ua/ua/research/334.html> (дата звернення: 13.05.2024).
144. Макаренко Д. Макаренко Микола Омелянович. *Енциклопедія Сучасної України* / ред.: І. Дзюба, А. Жуковський, М. Железняк. Київ, 2017. URL: <https://esu.com.ua/article-60617> (дата звернення: 24.04.2024).
145. Онищенко О. Бібліотечний фонд України в контексті Другої світової війни та її наслідків. *Архіви України*. URL: <https://old.archives.gov.ua/Archives/Publication/Onischenko.php> (дата звернення: 15.05.2024).
146. Пастушенко Т. Українська національна рада в Києві (УНРада в Києві). *Енциклопедія історії України: Україна—Українці. Кн. 2* / ред. В. Смолій. Київ, 2019. С. 842.

URL: http://www.history.org.ua/?termin=Ukrainska_nat_rada (дата звернення: 08.05.2024).

147. Якубова Л. Всеукраїнська Асоціація Марксистсько-Ленінських інститутів (ВУАМЛІН). *Енциклопедія історії України* / ред. В. Смолій. Київ, 2023. Т. 1 : А—В.

URL: http://www.history.org.ua/?termin=Vseukrainska_asotsiatsiia (дата звернення: 24.04.2024).

Смерть Сталина — спасения России

Смерть Сталина — спасения России. (Продолжение с 1-й стр.)

СТАЛИН БЕЗСОРОМНО БРЕШЕ

СТАЛИН БЕЗСОРОМНО БРЕШЕ. (Продолжение с 1-й стр.)

Кривавий Сталін

Кривавий Сталін. (Продолжение с 1-й стр.)

СТРАХОВИЩЕ, ШО НЕ ПОВЕРНЕТЬСЯ

Мал. Миколайчук, М. ПЕТРОВИЧ.

ШЕВЧЕНКО ПРОТИ СТАЛІНА

ШЕВЧЕНКО ПРОТИ СТАЛІНА. (Продолжение с 1-й стр.)

Мал. Миколайчук, М. ПЕТРОВИЧ. (Продолжение с 1-й стр.)

Кривавий Сталін. (Продолжение с 1-й стр.)

Додаток 1. Стаття Костя Штепи «Кривавий Сталін». Нове українське слово. 1942. 15 березня. С. 2.

Список
научных консультантов Украин-Архиву
Переходного года 1943-44 года.

№ п/п	Прізвище, ім'я та по-батькові	І м я	Точка складання угоди	До якого терміну	На яку суму	Адреса	Телефон	Повноваження
1.	Білін, Петро Іванович (проф.)	-	-	-	-	В.Рододідарська 44.	94	-
2.	Генценер, Іван Володимирович	-	-	-	-	Директор бібліотеки Академії наук.	-	-
3.	Гіларія, Сергій Олександрович (проф.)	-	-	-	-	Гарнацька 48, кв.1, вул. С.Портятів, Харківський ІІ.	-	-
4.	Грушевський, Олександр Сергійович (проф.)	"Щодо школи та технічних запитів під час обстрілів"	30.VI	10.IX 1943	1000.-	Толстого 11, кв. 17, Професор КИТ, Київський.	4-92	-
5.	Грушевський, Іван Кузьмич (проф.)	-	-	-	-	Степанівська 44, кв. 6.	-	-
6.	Драгоманов, Григорій Михайлович (проф.)	"Визначення історико-літературного та культурного і господарського життя міста. (Наук. консультативні по 11 місяців)"	29.VI	1. IX	800.-	Степанівського 65, кв. 9, вул. Умань, Голодоморівська 55, кв. 9-Центр, міського Інженера.	73	-
7.	Крижанів, Гнатій Олександрович (проф.)	"Пропагандистський вплив на військову еліту"	1.VII	1.X	1.000.-	Інститутська 12, Черкаська-кошарівська, Зловерк вулиця 168, Київський ІІІ, вул. Дарницька	6-10	-
8.	Курішнін, Петро Петрович	-	-	-	-	Директор Археологічного музею.	-	-
9.	Лавренко, Юрій Михайлович (проф.)	-	-	-	-	Директор Консерваторії, Петроградська 7.	-	-
10.	Лобудзький, Володимир Карлович	"Відомості про територіальні зміни в області прокуратури."	8.VII	8.XI	1.000.-	М.Умань, Правничий відділ.	2-27	-
11.	Майнісський, Іван Васильович	"Відомості про територіальні зміни в області прокуратури."	8.VII	8.XI	1.000.-	"-"	2-27	-
12.	Майнісський, Володимир Бариславич	-	-	-	-	В.Павлівська 13, кв.10.	4-36	-
13.	Моргановський, Іван Володимирович (проф.)	-	-	-	-	Композиторський вул. 17, 2 поверх.	-	-

Державний архів Київської області Ф.2412

Додаток 2. Список наукових консультантів МАПД
ДАКО. Р-2412. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 2.

3

№ п/п	Прізвище, ім'я та по-батькові	І м я	Точка складання угоди	До якого терміну	На яку суму	Адреса	Телефон	Примітка
14.	Моргу, Олександр Михайлович	"Документи м. Києва, зокрема за переходний рік"	8.VI	10.IX	1.000.-	Гарнацька 20, кв. 5	4-92	-
15.	Наваревський, Олександр Маріанович (проф.)	-	-	-	-	Бібліотека Акад. Наук.	-	-
16.	Олександрів, Іван Олександрович	-	-	-	-	Ред. "Ново Українське" Кошутин.	-	-
17.	Павлов, Євген Євгенович	-	-	-	-	Гоголівська 48, кв. 5.	-	-
18.	Постатко, Славко Іванович	-	-	-	-	Директор Габійського району лісу, Жульківська 9, кв. 25.	-	-
19.	Полонська-Василенко, Ірина Дмитрівна (проф.)	-	-	-	-	Гарнацька 20, кв. 5.	4-92	-
20.	Середнік, Іван Іванович (проф.)	-	-	-	-	Велика Дмитрівська 24, кв. 41.	-	-
21.	Соловйов, Іван Васильович	"Культурно-освітні заходи Києва в переходний рік"	20.VI	1 вересня	750.-	Полонська 29, кв. 6.	47	-
22.	Хлосовський, Іван Васильович	-	-	-	-	Будівельна вул. 70, кв. 98.	-	-
23.	Харченко, Іван Васильович (проф.)	-	-	-	-	Ред. "Ново Українське", Кошутин.	-	-
24.	Штепа, Володимир Тодорович (проф.)	-	-	-	-	Ред. "Ново Українське" Толстого 11, кв. 25.	Кошутин.	-
25.	Шутовський, Валентин Дмитрович	-	-	-	-	Литературна 21, кв. 21.	-	-
26.	Якубовський, Борис Володимирович (проф.)	"Літературне життя м. Києва 1917-1943 рр."	8.VII	3.IX	1.000.-	Ред. "Ново Українське" Полонська 29, кв. 6.	Кошутин.	-

Державний архів Київської області Ф.2412

Додаток 2. Список наукових консультантів МАПД
ДАКО. Р-2412. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 3.

С п и с о к
наукових та художніх працівників Держархіву, які працюють за договорами, на 18.07.42.

№	Прізвище, ім'я та по-батькові.	Т е м а	Трива- скість угоди.	По якого часу.	Та- лану сулу.	А д р е с а.	Телефон.	Примітка.
1.	Бланк, Порфирій Анто- нович	"Трагедія життя і болі- тьовий у «Смії»"	23.VI	25.XI	1.000.-	Вокровська 3, кв. 10.	47	
2.	Заводяк, Дмитро Семно- вич	"Троємісяччя та культурні заходи в Києві з на- чинами Київської області"	11.VI	11.IX	1.000.-	Рогондівська 3, кв. 16.	-	
3.	Іванницький-Василенко, Петро Іванович	"Відомості про терор у м. Києві (розвід і - Пройти- на судової «мотиви»"	8.VI	8.XI	1.000.-	Тарасівська, 7, кв. 7.	-	
4.	Іванко, Євген Іванович	"Економічне та культурне життя в м. Києві на перехідній добу"	23.VI	25.X	700.-	с. Геродська, Геродський- ського району, підпіль- ного Республіканського району.	-	
5.	Косаченко, Аркадій Пана- севич	"Літературне життя в Києві на перехідній добу, до- речка на початку військово-со- воєтської війни"	10.VI	10.X	1.000.-	Ступницька 68, кв. 23.	-	
6.	Писаревський, Августин Петрович	"Програмні св. м. Києва на часі перехідної доби."	23.VI	1.IX	1.000.-	Дзвінська, 5, кв. 14.		
7.	Скученко, Іван Іванович	"Програмні св. м. Києва на часі перехідної доби. Варіанти і зміни уста- новки народних мас у Києві"	4.VI	5.X	1.000.-	Степанівська 4, кв. 5.		
8.	Сомин, Євген Павлович	"Спогади про київське лі- тературне життя на часі перехідної доби, та на перехідній добу"	8.VI	1.XI	800.-	Ступницька 68, кв. 50.	-	
9.	Яковський, Михайло Іванович	"Життя в Києві на часі перехідної доби 23.VI- 18.IX.42"	20.VI	1.VI	750.-	Васильківська 3, кв. 6.	-	
10.	Івашко, Григорій Іванович	фотографування	20.VI	око гер- ману.	погуч- ні.	Степанівська 7, кв. 10.	-	

Державний архів Київської області Ф.2412

Додаток 2. Список наукових та художніх працівників МАПД, які працюють за договорами. ДАКО. Р-2412. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 4.

Додаток 3. Герб Києва, створений за результатами роботи комісії Музею-архіву перехідної доби Андрієм Середою, 1942 рік. Ящук А. «Архангел Михайл» та «Богдан Хмельницький»: проєкти герба м. Києва 1942 та 1944 рр. у творчій спадщині Антона Середи. *Архіви України*. 2021. Т. 326, № 1. С. 188.